

MUHAMMED İKBÂL

Cevdet Kılıç*

*m*uhammed İkbâl (1877-1938), bir filozof olarak felsefesiyle, bir şair olarak şiiriyle, inanmış bir Müslüman olarak şahsiyeti ile, siyaset ve devlet adamı kişiliği ile de İslâm topluluklarının uyanışına ve geleceklerini tayin etmede verecekleri mücadelede açtığı ufuklarla tanınan bir şahsiyettir. Onun daha öğrenim gördüğü yıllarda en çok göze çarpan özelliği, çok yönlü kişiliği ve şairliğidir. Önce geleneksel İslâmî eğitim almıştır. Sonra Batı’da felsefe, hukuk ve tarih eğitimi almıştır; bunun onun çok yönlü kişiliğine katkısı büyük olmuştur. İkbâl’in yaşadığı devir, İslâm toplumlarının benliklerinde, fikrî yapılarında ve dinî düşüncelerinde bir çözümlüşün ve yıkılışın yaşandığı bir devirdi. Bu çözümlüş, ister istemez siyasî alanda da kendini göstermiş, Müslüman toplulukları işgallere ve sömürgelere mâruz kalmıştı. İşte böyle bir ortamda Muhammed İkbâl’in zaman zaman feryat derecesine varan haykırışları İslâm dünyasında geniş yankı bulmuştur.

HAYATI

Muhammed İkbâl, 8 Kasım 1877 yılında bugünkü Pakistan topraklarında bulunan, Siyelkut şehrinde doğmuştur. İkbâl’in soyu, XVII. yüzyılda İslâm dine giren ve sosyoekonomik yönden orta halli Keşmir’li bir Brehmen ailesine

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü. [e-posta: cevdet.kilic@omu.edu.tr]

dayanmaktadır. Babası, Keşmir'den Siyelkut'a göç ederek ticaretle meşgûl olmuş sûfi-meşreb bir zât olarak bilinmektedir.¹

İkbâl, ilk öğrenimine Siyelkut'ta başlamıştır. Mahallî okuldan sonra, İngilizce öğretim veren İskoçya Misyon Lisesi'nde başlamıştır. Bu okuldan 1893 yılında mezun olduktan sonra, aynı okulun yüksek okul kısmına devam etmiştir. Bu arada Mevlânâ Mir Hasan'dan Arapça ve Farsça dersleri almıştır. İkbâl, 1895'de Siyelkut'ta yüksek öğreniminin ilk iki yılını bitirip Lahor'a geçmiştir. Bu arada felsefe öğrenimi görmek için Devlet Koleji'nde okumuştur. Lahor'da aldığı felsefe ve tarih eğitimiyle birlikte Arapça dersleri de almayı ihmâl etmeyerek bu sahada başarı belgesi almıştır.² 1899 yılında felsefeden Yüksek Lisans imtihanını başarıyla vermiş ve bu başarısından dolayı mükâfatlandırılmıştır.

Muhammed İkbâl, Devlet Koleji'nde iken tanınmış müsteşrik Thomas Arnold ile tanışmış ve onunla uzun süre ilişkisini devam ettirmiştir. Muhammed İkbâl, 1899'da Lahor'un ünlü Doğu Yüksek Okulu'nun Arapça öğretim üyeliğine atanmış, bir süre sonra İslâmiye Yüksek Okulu'nda İngilizce ve Felsefe öğretmenliğine başlamıştır.³ Bu sıralarda yazdığı Urduca şiirleriyle tanınmaya başlayan İkbâl, "Nale-i Yetîm" isimli şiirini Encümen-i Himâyet-i İslâm'ın bir toplantısında okuyarak dinleyicileri derinden etkilemiştir. Daha sonraları "*Mahzen*" Mecmuası'nda şiirler yazmaya başlayarak, "Terane-i Milli", "Himalaya" adlı heyecan verici manzûmeleri yayımlanmıştır.⁴

Muhammed İkbâl, Thomas Arnold'un tavsiyesi üzerine 1905 yılında Avrupa'ya gitmiştir. Önce İngiltere'de Cambridge Üniversitesi'nde Trinity College'e kaydolmuştur. 1905-1907 yılları arasında hukuk dersleri almış, bu arada felsefe derslerini de ilerletmiştir. Burada Hegel felsefesinin yeniden canlandırıcısı olarak bilinen Mac Taggart'ın öğrencisi olmuştur. Ayrıca İkbâl, Browne ve Nicholson gibi iki Batılı şarkiyatçı ile de ilişki kurarak bunlar vasıtasıyla tecrübi felsefeyi, Nietzsche ve Marks'ın doktrinlerini, romantizmi ve Batı'nın diğer değişik felsefi düşüncelerini ve ideolojilerini daha yakından tanıma fırsatı bulmuştur.

İkbâl, Mac Taggart'ın tavsiyesi üzerine felsefe alanında doktora yapmak üzere 1907'de Almanya'ya geçerek, Münih Üniversitesi'ne kaydolmuştur. Ayrıca Heidelberg Üniversitesi'nde de derslere devam etmiştir. 1907 Kasım ayın-

-
1. Muhammed İkbâl, *Câvidnâme*, çev.: Annemarie Schimmel, T.T.K. yay., Ankara 1958, s. VI; Ahmet Asrar, *Doğu'dan Esintiler*, İstanbul 1985, s. 16; Abdülkadir Karahan, *Dr. Muhammed İkbâl'in Eserlerinden Seçmeler*, İstanbul 1974, s. 17; Mehmet Aydın, "İkbâl, Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXII, (17-23) s. 17.
 2. Asrar, *a.g.e.* s. 18.
 3. Muhammed İkbâl, *Esrâr-ı Hôdî*, çev.: Ali Nihat Tarlan, İstanbul 1958, s. 10; Asrar, *a.g.e.* s. 19.
 4. Asrar, *a.g.e.* s. 19; Kul Sadi, *Doğu'nun Uyanışı*, İstanbul 1985, s. 39.

da Münih'te Fritz Hommel'in yönetiminde Cambridge'de yazdığı tezle doktoraasını sunmuştur.⁵ “İran'da Metafizik'in Gelişimi” (The Development Of Metaphysics In Persia) adlı doktora tezi ile “doktor” unvanını almıştır. Bir süre sonra İngiltere'ye dönen İkbâl, 1908'de Londra'da Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden avukatlık yapma belgesini de almıştır. Avrupa'da bulunduğu sıralarda Avrupa'nın çeşitli yerlerinde İslâm dini hakkında konferanslar vermiş, bu arada kısa bir süre de olsa Londra Üniversitesi'nde Arapça dersleri vermiştir.

Temmuz 1908'de ülkesine döndükten sonra İkbâl, bir yandan Lahor Barosuna kayıtlı avukat olarak çalışırken, öte yandan Lahor'daki Devlet Koleji'nde İngilizce ve felsefe öğretim üyeliği yapmıştır. Devlet Koleji'nde iki buçuk yıla yakın bir süre çalıştıktan sonra istifa etmiş serbest avukatlık yapmaya başlamıştır. Avukatlığı sırasında İslâm dünyasının meseleleri üzerine eğilmeye başlamış, Hind-Pakistan Yarımadasının gelecekteki kaderi ile yakından meşgûl olmuştur.⁶ İkbâl, Hindistan'ın çeşitli yerlerini gezip görme ve Müslümanların meselelerini müşahede etme fırsatını bulmuştur. Şöhreti, yaşadığı Hindistan bölgesinden Orta Doğu ve Avrupa'ya kadar yayılmıştır. Neticede İngiliz Hükûmeti 1922'de İkbâl'e “Sır” unvanını tevcih etmek istemiştir. Ancak hocası Mir Hasan'a da “Şemsü'l-Ulemâ” unvanının verilmesi şartıyla, kendisine tevdi edilmek istenen unvanı kabul etmiştir.

İkbâl, politikadan uzak durmaya özen göstermesine rağmen arkadaşlarının teşviki ve ısrarları üzerine 1926'da Pencap Yasama Meclisi üyeliğine seçilmiştir. İkbâl bu görevi esnasında Müslümanların lehine önemli kararların alınmasında etkili olmuştur. Meselâ din adamlarına basın yoluyla hakaret edilmesinin veya küçük düşürücü yazılar yazılmasının yasaklanması, içkinin yasaklanması, toprak vergisinin kaldırılması gibi kanunların çıkarılmasında etkili olmuştur.⁷ İkbâl bu esnada bütün Hind Müslümanları Birliği sekreterliğine getirilmişti. Ancak bazı görüş ayrılıkları yüzünden kısa bir süre sonra bu görevden ayrılmıştır. 1928 sonları 1929 başlarında Madras, Haydarâbâd ve Aligarh üniversitelerinde kendisine yapılan davet üzerine konferanslar vermiştir. 1930 sonlarında Allahâbâd şehrinde, Tüm Hindistan İslâm Birliği'nin yıllık toplantısına başkanlık etmiştir. Toplantının açılış konuşmasında İkbâl, Hindistan'ın kuzeybatısında sadece Müslümanlardan müteşekkil müstakil bir devlet kurulmasını görmek istediğini belirtince, hayal gibi gelen bu düşünceler dinleyiciler tarafından, “şairin rüyası” olarak nitelendirilmiştir. Fakat bu fikirler ölümünden on bir yıl sonra 1949'da Pakistan Devleti'nin kurulmasıyla hayata geçirilmiştir.⁸

5. Schimmel, Câvidnâme'ye yazdığı giriş, s. VII.

6. Karahan, İkbâl'in..., s. 22.

7. Asrar, *Doğu'dan...*, s. 24.

8. Schimmel, Annemarie, *Peygamberane Şair ve Filozof Muhammed İkbâl*, çev: Senail Özkan, Ankara 1990, s. 78.

1931 ve 1932 yıllarında Londra'da toplanan ikinci ve üçüncü Yuvarlak Masa Konferansları'na Müslümanları temsilen katılanlardan biri de İkbâl olmuştur.⁹

Londra'dan dönüşünde Paris'e uğrayan İkbâl, Bergson ve Massignon ile görüşmeler yaparak kendilerine İslâm Felsefesi hakkında bilgiler vermiştir.¹⁰ Daha sonra Paris'ten İspanya'ya geçerek tarihî yerleri gezen İkbâl, tarihî Kurtuba Camii'ni ziyâreti esnasında kendisine namaz kılma müsâadesi verilmiştir. Burada iki rekât namaz kıldıktan sonra, caminin ihtişamından etkilenmiş, Endülüs Medeniyetine duyduğu hayranlık ve özlemin de verdiği heyecanla, derin tesirler uyandıran Urduca bir şiir yazmıştır.¹¹

İspanya dönüşünde İtalya'ya geçen İkbâl, Devlet Başkanı Mussolini ile görüşerek kendisinden Kuzey Afrika Müslümanlarına iyi davranmasını istemiştir.¹² 1932'de Kudüs'te toplanan Dünya Müslümanları Konferansı'na katılması münâsebetiyle Kudüs'ü ziyâret etme imkânı bulmuştur. 1933'de Afgan Kralı Nâdir Şah (1880-1933) tarafından Afgan yönetim ve eğitim sisteminin yeniden gözden geçirilmesi konusunda yardımcı olmak amacıyla ilim adamlarıyla birlikte Kâbil'e davet edilmiştir.

Muhammed İkbâl, çok genç yaşta evlenmiştir. Fakat bununla beraber öğrenimini de sürdürmeyi ihmâl etmemiştir. Avrupa dönüşünden sonra da iki kadınla daha evlenen İkbâl, bunlardan iki erkek ve iki de kız çocuğu dünyaya gelmiştir. İkinci evliliğinden olan oğlu Cavid İkbâl, Pakistan'da Barolar Birliği Başkanlığı yapmıştır. Babasının eserlerini ve düşüncelerini tanıtmaya yönünde önemli çalışmalar yapmaktadır.

İkbâl'in sağlığı 1934'den sonra bozulmaya başlamıştır. Önce gırtlak kanserine yakalandı ve sesini kaybetti. Bu sebeple "Zaman ve Mekân" konusunda konferans vermek üzere çağrıldığı Oxford Üniversitesi'ne de gidememiştir. İkbâl, hem hastalıklarla hem de maddî sıkıntılarla mücadele ederken, gerek halkının gerekse İslâm âleminin meseleleriyle ilgisini kesmemiştir. Ülkesindeki Müslüman halkın en büyük lider olarak gördüğü Muhammed Ali Cinnah'a, Hindistan Müslümanlarının bağımsızlığı ve güvenliği hususunda fikirlerini içeren bir mektup yazmıştır.

İkbâl, önce gözlerinden başlayan şikâyetleri neticesinde görme kabiliyetini gittikçe kaybetmiştir. Böbreklerinde taş olmasından dolayı hayli ızdırap çeken İkbâl, 1935'de son hanımının da ölümüyle hayatı büsbütün altüst olmuş,

9. Schimmel, *a.g.e.* s. 25; Celal Soydan, *Aşk ve Tutku*, Ankara 1999 s. 7.

10. Haydar Bammât, *İslâmiyet'in Mânevî ve Kültürel Değerleri*, çev.: Bahadır Dülger, Ankara 1963, s. 406.

11. Schimmel, *Peygamberane Şair ...*, s. 26; Selahaddin Yaşar, *Muhammed İkbâl*, İstanbul 1988, s. 150 vd.

12. Asrar, *Doğu'dan ...*, s. 27; Aydın, *ag.mad.*, *DİA*, c. XXII, s. 18.

hastalığı daha da artmıştır. Mart 1938’de hastalığı daha da ağırlaşan İkbâl’i tesellî etmeye çalışanlara karşı şu anlamlı mısraları söylemiştir:

“*Sana mü’min insanın belirtisini söyleyeyim:
Ölüm gelince tebessüm onun dudağındadır*”.¹³

Muhammed İkbâl, 21 Nisan 1938’de vefat etmiş ve Lahor’daki Mescid-i Şâhî’nin minaresi dibine defnedilmiştir. Aynı zamanda, Konya’da da İkbâl’in mezarından getirilen toprakla çok sevdiği ve “pirim”, “mürşidim” dediği Hz. Mevlânâ’nın türbesinin giriş kapısının karşısında bir Muhammed İkbâl makamı yapılmıştır.

ESERLERİ

Muhammed İkbâl, Pencâbî olan anadilinden başka Arapça, Farsça ve Urduca gibi doğu dillerini, İngilizce ve Almanca gibi Batı dillerini biliyordu ve bunlarla okuyup yazabiliyordu. İkbâl’in ilmî ve edebî eserlerinde kullandığı dil Urduca, Farsça ve İngilizcedir. Genellikle manzûmelerde ve bazı derin fikir yazılarında Farsça ve Urduca’yı kullanırken, felsefî fikirleri ihtivâ eden yazı ve makalelerinde Urduca ve İngilizce dillerini kullanmayı tercih etmiştir.

Mensur Eserler

1. *İlmu’l İktisâd*: İkbâl’in ekonomi bilimleri konularında yazdığı Urduca ilk eseridir. 1903’de ilk defa Lahor’da basılan bu eser, Thomas Arnold’un teşvikiyle yazılmıştır.
2. *The Development Of Metaphysics In Persia* (İran’da Metafizik’in Gelişimi): İkbâl’in Almanya’da Münih Üniversitesi’nde Prof. Hommel’e sunduğu felsefe doktora tezidir.
3. *Six Lectures On The Reconstruction Of Religious Thought in Islam* (İslâm’da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu): İkbâl’in Madras, Haydarâbâd ve Aligarh üniversitelerinde 1928 sonları ve 1929 başlarında verdiği İngilizce konferansların bir araya getirilmesinden ortaya çıkmıştır.
4. *Gülşen-i Râz* (Sır Güllerinin Açtığı Bahçe): İran’ın meşhur mutasavvıf ve şairlerinden Şeyh Mahmûd-ı Şebüsterî (1248-1289)’nin meşhur *Gül-*

13. Karahan, İkbâl’in ..., s. 29; Asrar, a.g.e. s. 28.

şen-i Raz adlı eserine nazîredir. Bu eserde İkbâl, Şebüsterî'nin metodunu takip ederek Şebüsterî'nin sorduğu sorulara bir de kendi bakış açısıyla ele almaya çalışmıştır.

Manzûm Eserler

1. *Esrâr-ı Hôdî* (Benliğin Sırları): 1915'de Lahor'da Farsça olarak yayımlanmış olup Mevlânâ'nın Mesnevî'si'nin tarzında yazılmıştır. Bu eserde Mevlânâ'nın fikirlerinin etkileri açıkça görülmektedir. İkbâl "Benlik, Bencilik" mânâsına gelen "Hôdî" kelimesine yazımızın ileriki bölümlerinde ele alınacağı gibi yeni ve olumlu bir mânâ kazandırmaya çalışmıştır.
2. *Rumûz-i Bîhôdî* (Benlikten Geçmenin Remizleri): *Esrâr-ı Hôdî*'nin ikinci bölümü olma niteliğine sahip olan bu eser, 1918'de Lahor'da basıldıktan sonra *Esrâr-ı Hôdî*'ye ikinci cilt olarak eklenmiştir. Bu iki eser birkaç kez birlikte basılmıştır. İkbâl, bu eserinde insanın cemiyete karşı vazifesini, ferdin toplulukla olan münâsebetlerini, İctimâî Ego'nun inkişâfını göstermektedir.¹⁴
3. *Peyâm-ı Meşrik* (Doğu'dan Haber): İlk defa 1923'te Lahor'da yayımlanmıştır. Birkaç Urduca şiir dışında Farsça olarak kaleme alınmıştır. Eserdeki fikirler İkbâl'in Avrupa'dan dönüşünden sonra görüş ve düşüncelerinde meydana gelen gelişmeleri ve değişimleri sergilemektedir.
4. *Bang-i Dera* (Kervan'ın Çağrısı): İkbâl'in ilk Urduca şiir kitabı olan bu eser 1927'de Lahor'da yayımlanmıştır.
5. *Zebûr-i Acem* (Acem İlâhileri): İkbâl'in eserleri arasında kendisinin en çok sevmiş olduğu Farsça bir eserdir; ilk defa 1927'de Lahor'da yayımlanmıştır.
6. *Câvidnâme*: İlk basımı 1932'de Lahor'da yapılmıştır. Bu eser, İkbâl'in Farsça kaleme aldığı en büyük mesnevî kitabıdır. İtalyan şairi Dante'nin "*İlâhî Komedya*" isimli eserine bir bakıma nazîre niteliğini taşımaktadır. Bu eserde, hem Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin hem de Dante'nin adı geçen eserinin tesirleri görülmektedir. İkbâl bu eserinde İnsân-ı Kâmil'in yüceltilmesini ortaya koyar. İnsân-ı Kâmil, şahsiyetini dâimî bir ulvî gayretle gerçekleştirerek temâyüz eder.¹⁵ Geleneksel Fars destanları genel

14. Schimmel, *Câvidnâme*, s. XXVIII; İkbâl, Muhammed, *Esrar ve Rumûz*, çev.: Ali Yüksel, (Benlik ve Toplum adıyla E. Hodi ve R. Bîhôdî isimli eserler bir arada) İstanbul 1990, s. 95.

15. Schimmel, *Peygamberane Şair...*, s. 111.

olarak bir münacat yahut dua ile başlarlar. Aynı şekilde, *Câvidnâme* de bir münacatla başlamaktadır. Bu münacatın ilk mısraları Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin ilk mısralarına telmihtir. *Mesnevî*'de firaktan şikâyet eden "ney" in yerine İkbâl, "cenk" misâlini kullanmaktadır.¹⁶

7. *Bâl-i Cibrîl* (Cebrâil'in Kanadı): 1935'de Lahor'da basılmıştır. Bu eserde Avrupa'nın çeşitli yerlerinde ve memleketinde yazdığı Müslümanların uyanmaları, benliklerine sahip çıkmaları gibi konularda dikkatleri çeken rubâiler bulunmaktadır.
8. *Pes Çi Payed Kerd Ey Akvâm-ı Şark* (Ne Yapmalı Ey Şark Kavimleri): İslâm dünyasının artık uyanmakta oluşunun manevî müjdesini veren mısraların bulunduğu bu eser, İkbâl'in siyasî ve ictimai görüşlerini ve tavsiyelerini ihtivâ etmektedir.
9. *Misâfir*: (İkbâl'e göre "Seyyah" anlamında olup Türkçeye "Yolcu" adıyla tercüme edilmiştir.)
Bu eserde Afgan Kralı Nâdir Şah'ın daveti üzerine 1933'te Afganistan'a yaptığı seyahatinin izlenimlerini anlatmaktadır. Ayrıca Afganistan'ın çeşitli tarihî şehirlerini ziyâret ettiğini dile getiren İkbâl bu eseri Farsça olarak kaleme almış ve 1936'da Lahor'da yayımlamıştır.
10. *Darb-ı Kelîm* (Mûsâ Vuruşu): Urduca olarak ilk defa 1936'da Lahor'da yayınlanan eser, aynı dilde kaleme alınan eserlerin sonuncusudur. Bu eseri İkbâl'in olgunluk devresi olarak değerlendirebileceğimiz ömrünün sonuna doğru yazmıştır.
11. *Armağân-ı Hicâz* (Hicaz Armağanı): 1938'de İkbâl'in vefatından sonra Farsça olarak Lahor'da yayımlanmıştır. Bu eserde İkbâl'in Hicaz'a gitmek ve hacı olmak arzusunu dile getiren bir hava bulunmaktadır.¹⁷

DÜŞÜNCESİNİN KAYNAKLARI

İkbâl'in Yaşadığı Çağın ve İçinden Çıktığı Ortamın Genel Durumu

XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında yaşayan Muhammed İkbâl, 'in düşünceleri, yaşadığı bölgenin sınırlarını aşmış İslâm dünyasına, hatta Av-

-
16. "İnsan bu yedi renkli dünyada Cenk gibi feryaddan yanıyor, Hem nefese yeni (can ciğer arkadaşına) duyduğu hasret onu yakıyor, ona dilnuvaz naller öğretiyor." İkbâl, *Câvidnâme* s. 1.
 17. Soydan, *Aşk ve Tutku*, s. 15 vd; Ahmet Albayrak, *Muhammed İkbâl*, İstanbul 2007, s. 43 vd.

rupa'ya kadar yayılmış ve derin tesirler bırakmıştır. İkbâl'in yaşadığı çağda ve coğrafyada Müslüman toplulukların içinde buldukları durum ile İslâm ve Batı dünyasındaki tarihî, sosyal, kültürel gelişmeler, onun düşüncelerinin şekillenmesine büyük etkisi olmuştur.

XIX. yüzyılın başlangıcından itibaren Batı'nın kültürü ve medeniyeti, kısım de olsa ilmi ve tekniği, İslâm dünyasının her tarafını sarmaya başladığı görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde ve Mısır'dan Hindistan'a kadar pek çok yerde muhtelif sosyal ve hukukî reformların yapılmasına yol açmıştır. İslâm dünyası, gerek Batı'ya ilim tahsili için gönderdiği öğrenciler vasıtasıyla gerekse Batı'nın sömürge politikalarıyla İslâm dünyasında Batı'nın kültür ve medeniyetinin etkileri gittikçe yayılmaya başlamıştır. İslâm dünyasında yönetici konumunda olanlar ve aydınlar, kendi medeniyet ve görüşleri ile Batı medeniyeti arasında bir münâsebet kurarak kendi benliklerini kaybetmeden ne şekilde bu medeniyeti benimseyecekleri üzerinde fikir yürütmeye başlamışlardır. Batı'nın İslâm dini hakkındaki önyargıları ve yıkıcı faaliyetleri karşısında İslâm'ın savunmasını yapmak, Batı medeniyetine meydan okumak veya uyum sağlamak, Batı'dan bilimsel ve teknolojik gelişmeleri getirmek amacıyla, çeşitli düşünce akımları ortaya çıkmıştır. Bu düşünce akımlarının bir kısmı özellikle Batılılar tarafından finanse edilip yönlendirilerek, kendi düşünce sistemlerini yerleştirme çabası içerisine girmişlerdir. Hatta bu düşünce sistemlerini savunan Doğular, sahip oldukları İslâmî kimliklerinden vazgeçip Batı'nın inanç ve düşünce sistemlerini kurtuluş çaresi olarak görmüşlerdir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin idarî yapısında yapılan ıslahatlar devletin çökmeye yüz tutan idarî ve askerî yapısında az da olsa bir toparlanma etkisi yapsa da, ilim, teknik, düşünce ve ahlâkî yönden Batı'ya daha da açılmaktan başka bir netice vermemiştir.¹⁸

Öte yandan XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'ne bağlı Arap eyâletlerinde de bazı modern fikir akımlarının ortaya çıktığı görülmektedir. Mısır'da Cemâleddin Afgânî (1839-1897) ve talebeleri, Muhammed Abduh, (ö:1905) ve Muhammed Reşîd Rızâ (ö:1935)'nin faaliyetleri, *Menâr* Dergisi'nde yayınladıkları makaleleri, modern İslâm düşüncesinin temellerini atarak "Pan-İslâmizm" fikrinin gelişmesine ve İslâmiyet'in yenileştirilmesi çabalarında önemli rol oynamışlardır.¹⁹

18. Armaoğlu, Fahir, XX. yy. *Siyasi Tarihi*, Ankara 1987, s. 41; Yurdaydın, Hüseyin Gazi, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara, 1938, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s. 171-173; Hodgson, Marshall G.S., *İslâm'ın Serüveni*, (I-III) red.: Metin Karabaşoğlu, İstanbul 1995, c. III, s. 269

19. Macid Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev: Kasım Turhan, İstanbul 1992, s. 301. vd; Fazlurrahman, *İslâm*, çev: M. Dağ, M. Aydın, İstanbul 1992s.295. vd; Hodgson, a.g.e. c. III, s. 326; İkbâl, *Cavidnâme*, (Schimmel'in Giriş yazısından), Ankara 1958 s. V; Geniş bilgi için bkz.; Osman Emin, "Cemaledin Afgânî," çev.: Kerim Urtekin, (*İslâm*

İkbâl'in yaşadığı dönemin en büyük Müslüman toplumlarına sahip ülkelerden biri şüphesiz Hint alt kıtasıdır. Ancak buralar da, Batılı devletlerin sömürmesine girmiş, büyük yıkımlar yaşamıştır. Biraz daha gerilere gidildiğinde Hindistan'ın çöküş dönemi Evrengzib (1618-1707)'in ölümüyle başlamıştır.²⁰ Bundan sonra tahta geçen hükümdarların taht kavgalarıyla ve iç isyanlarla uğraşmaları, ülkeyi zayıflatmıştır. Hindistan XVIII. yüzyıl başlarında Fransızlar tarafından sömürge durumuna düşürülmüştür. Hind Müslümanlarının ilk defa sömürge tebaası olmanın şaşkınlığını henüz üzerlerinden atamamışken, İngiltere ile Fransa arasında süren yedi yıl savaşları (1756-1763) neticesinde Hindistan sömürgeciliği İngilizler'in eline geçmiştir.

Bilindiği gibi, İngiliz dış siyaseti sömürgeciliğe dayanmaktaydı. Bunu da işgâl ettikleri yerlerin insanlarını bölerek, parçalayarak, birbirlerine düşürerek, gerçekleştirmekteydiler. İngilizlerin Hindistan'ı ele geçirmeleriyle birlikte yaptıkları ilk iş, Müslümanlarla Hinduların arasını açarak farklı etnik ve dinî gruplar oluşturmak olmuştur. İngilizlerin desteğiyle bu grupların idare makamlarına getirilenler, İngiliz siyasî çıkarlarına ters düşmeyecek şekilde hareket etmekteydiler.²¹

Bu dönemde Hindistan'da yaşayan Müslümanlar tarihlerindeki en zor dönemlerinden birini yaşadılar. Yaklaşık yüz senelik İngiliz sömürgesinde yaşayan Müslümanların benliklerinde büyük bir donukluk, çöküş ve yıkılış hâkim olmuştu. Bu yıkılış sadece benliklerde de değildi. İslâmî düşüncede ve Hindu geleneklerinde insanların saygı duyup kutsal saydıkları ne kadar düşünce ve gelenek varsa günün sanat çevrelerindeki şahıslar tarafından akıl almaz bayağılık ve saçmalık, çöküşün tipik belirtisi olan idrak yoksunluğunu gözler önüne seren erotik sanat biçimleri olarak piyasaya dökülmüştü.²²

İngilizler'in bu tür faâliyetlerinin gerçek maksadını anlamakta gecikmeyen İslâm âlimleri, Hindistan Müslüman halkının uyanışları için faaliyetlere geçmişlerdi. Bir asırlık İngiliz sömürgeciliğinin karşısında Müslümanlar arasında iki akım ortaya çıkmıştır. Bu akımlar; din âlimlerinin liderliğinde oluşturulan dinî akım ve Seyyid Ahmed Han ve arkadaşlarının savundukları modernist akım.²³ Birinci akıma mensup olan din âlimleri Ebu-l Kelâm Azad'ın etrafında toplan-

Düşüncesi Tarihi içinde) c. IV, (279-288) s. 279 vd; "Mısır'da Rönesans: Muhammed Abduh ve Okulu," çev.: İhsan Durdu, (*İslâm Düşüncesi Tarihi* içinde) aynı cilt, (289-313).

20. Evrengzib (1618-1707), 1658'de "I. Alemgir" unvanıyla hükümdar olur. 1707 de ölmü, Hindistan'ın çöküş döneminin başlangıcı kabul edilir. Bkz. Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, s. 311 vd.; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Edit.: Hakkı Durusun Yıldız, C.IX, s. 508; Hodgson, *a.g.e.* c. III, s. 98.
21. Selahaddin Yaşar, *Muhammed İkbâl, Hayatı Sanatı, Mücadelesi*, İstanbul 1988, s. 13.
22. Zülfikar Ali Han, *Doğu'dan Bir Ses*, v: Turgut Akman, İstanbul. 1981, s. 20.
23. Sadi, *Doğu'nun Uyanışı*, İstanbul 1985; s. 24.

mışlardı. Onun faaliyetlerine Ali el-Muvengirî ve Şibli Nu'mânî gibi şahsiyetler de katkıda bulunmuşlardır.²⁴

Seyyid Ahmed Han ve öğrencilerinin başını çektiği modernist akım temsilcileri ise, Batılılaşmayı savunmaktaydılar. Onlar, Batılılaşmadıkça kurtuluşun gerçekleşmeyeceğine inandıkları için Hindistan'ın çeşitli bölgelerinde Batı eğitim tarzında okullar ve eğitim öğretim müesseseleri açarak bu yönde faaliyetler sürdürmekteydiler.²⁵

Hindistan'daki âlimlerin bu gayret ve çabaları kısa sürede İngilizler tarafından fark edilince iki ayrı akım olarak gelişen bu faaliyetleri kendi menfaatleri lehine kullanmanın yollarını arama çabalarına girmişlerdir. Bunun için Seyyid Ahmed Han'a eğitim çalışmalarında yardım vaad edilerek İngiltere'ye davet edilmiştir. İngiltere'nin en büyük devlet nişanı olan "Sir" ünvanı verilerek bazı göstermelik teînat ve yardım vaadleriyle mücadele dışında tutmaya çalışmışlardır.²⁶

Seyyid Ahmed Han (1817-1898), İngiltere'ye gitmeden önceki tavırlarında İngiliz Emperyalizmine karşı mücadele edilmesi gerektiğini savunurken, dönüşünde "Biz, bu dev güçle boy ölçüşemeyiz, kurtuluş onların sistemlerini benimsemekle mümkündür."²⁷ deyip bu söz ve tavrıyla İngilizlerle birlikte hareket ettiğini açıkça ortaya koymuştur. S. Ahmet Han'a İngiliz Hükûmeti maaş bağlarken Hind Müslümanlarının kurtuluşu için çırpınan âlimlerden Ebu'l Kelâm Azad, defalarca mahkûm edilmiştir.²⁸

Fazlurrahman, "S. Ahmet Han, İslâm'ın mâhiyetini kendi görüşüne göre açıklarken modern dünya görüşüyle İslâm öğretilerini karşılaştırmak istemekte, bunu yaparken de muhafazakâr İslâmî yorumu canlandırma ve ona dayanma yerine Orta Çağ İslâm filozoflarının kabul ettikleri ana ilkelere dayanma yolunu seçti."²⁹ diyerek onun Batı akılcılığını savunduğunu, vardığı sonucun, İslâm'ın yeniden ifâde edilmesi değil, bunun kendi şahsı açısından yorumlanması olduğunu, ayrıca İslâm düşüncesine birtakım fikirleri karıştırmaya da teşebbüs ettiğini belirtmektedir.³⁰

24. Yaşar, *M. İkbâl...*, s. 25.

25. Seyyid Ahmet Han'ın kurduğu üniversitelerin en meşhuru Aligarh Üniversitesi olup öğretim görevlilerinin çoğu İngiltere'den getirilmişti. Bkz. Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, Çev: A. Açıkgenç, Hayri Kıraşoğlu Ankara 1990, s. 147; Hodgson, *a.g.e.* c. III., s. 356.

26. Yaşar, *M. İkbâl...*, s. 21; Sadi, *Doğu'nun Uyanışı*, s. 26.

27. Sadi, *Doğu'nun...*, s. 26. (Ayettullah Mutahhari'den naklen)

28. Yaşar, *a.g.e.* s. 21.

29. Fazlurrahman, *İslâm*, s. 304.

30. Fazlurrahman, *a.g. yer.*; Ayrıca geniş bilgi için bkz. Abdu'l-Hamid ve B. A. Dar, "Sır Seyyid Ahmed Han," çev.: İbrahim Kalın, (İslâm Düşüncesi Tarihi içinde, edit.: M.M. Şerif) C.IV, (367-399). S. 367 vd.

İkbâl'in Şahsiyetinin Oluşumuna Etki Eden Âmiller

İkbâl'in düşüncesinin şekillenmesinde iki önemli âmil etkili olmuştur. Biri Batı'da gördüğü eğitim, diğeri de içinden çıktığı toplumun yapısı ve bütünüyle Müslüman toplumların içinde bulunduğu durumdur. Muhammed İkbâl, gittiği Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde aldığı eğitim ve özellikle İngiltere'de değişik düşünce akımlarını tanınmasıyla fikirlerinde önemli değişiklikler olmuştur. İkbâl İngiltere'de öğrenimini sürdürdüğü sırada hocaları arasında kendisinin çok etkilediği Mc. Taggart'tır. İkbâl bu hocasından, "düşünce sistemi akıl ile aydınlanmış, kendine özgü bir Mistisizm kuran biri" diye bahsetmektedir.³¹ Nietzsche, Hegel, Milton, Goethe gibi edip ve filozofların, J. Remy, Massignon gibi bazı müsteşriklerin eserlerini okumuş, bunların fikirlerinden istifade etmiştir. Ayrıca İngiliz Empirizmini (tecrübî felsefe) Alman Rasyonalizmini, Nietzsche ve Marks'ın doktrinlerini Romantizm ve Batılı siyasal ideolojileri yakından tanımıştır. R.F. Nicholson ve G. Brown ile yakın arkadaşlık kuran İkbâl, bunlardan yakın ilgi görerek, Fars dili ve edebiyatı ile İslâmî ilimleri çeşitli yönleriyle incelemiştir.

İkbâl'in düşüncesinin şekillenmesinde etkili olan bir başka âmil, İslâm toplumlarının içine düştüğü duruma kafa yormasıdır. Bu husus onun mücadeleci ruhunun ve mütefekkir kişiliğinin ön plana çıkmasına etkili olmuştur. Aldığı geleneksel dinî eğitim onun derin bir inanç ve İslâmî kimlik şuuruyla hayatını sürdürmesine imkân vermiştir.

İkbâl bir şiirinde bu hususu şöyle dile getirmektedir:

*"Arkadaş ben Müslüman'ım, tevhid sahibiyim
Bu gerçeğe başından beri inanmışımdır.
Var olan her şeyin nabzında hayat belirtisi bundandır.
Ve Müslüman'ın tasavvuru bundan güç alır."³²
"Dünyanın kaderinin parlayan yıldızı Müslüman'dır.
Parıldayışının yanında şafak bir hiçtir"³³*

İkbâl'in Kur'ân-ı Kerîm okuması birçok hususiyetler arz etmektedir. İkbâl'in Kur'ân-ı Kerîm okumasını ve babasıyla arasında geçen bir olayı şöyle anlatılmaktadır:

"Her sabah namazından sonra Kur'an okumayı âdet edinmiştim. Rahmetli babam, "Ne yapıyorsun?" diye sorardı. Ben de "Kur'ân-ı Kerîm okuyorum." derdim. Babam aynı suali tam üç sene tekrarladı durdu. Artık bir gün, "Babacı-

31. Karahan, M. İkbâl'in.., s. 48.

32. İkbâl, *Bang-i Dera*, çev.: Ahmet Asrar, (Doğu'dan Esintilerden), İstanbul 1985, s. 78.

33. İkbâl, *a.g.e.*s. 79.

ğım! Her gün bana bu suali soruyor ve benden de aynı cevabı alıyorsunuz. Acaba bu suali tekrarlamaktaki maksadınız nedir?” deyince şöyle dedi:

“Evlâdım! Demek istiyorum ki: Kur’ân-ı Kerîm’i, Cenâb-ı Kibriyâ’dan sanki henüz iniyormuş gibi okumalısınız.”

Artık o günden sonra Kur’ân-ı Kerîm’i yepyeni bir zevk ve ilâhî neş’eyle okumaya başlamıştır. İkbâl, işte o tarihten itibaren bütün yazdıklarının o güneşten bir zerre ve denizden bir damla olduğunu ifâde etmektedir.³⁴

İkbâl, bir beytinde Kur’ân-ı Kerîm’in Müslümanların hayatındaki önemini şöyle vurgulamaktadır.

“Bir mü’min zâhiren Kur’anı okur. Hakikatte kendisi Kur’an’dır.”³⁵

İkbâl’in belki de en önemli yanı, mücadelecî kişiliğidir. O hiçbir zaman sâkin olmayı tehlikelere düşmeden yaşamayı, yaşamak olarak kabul etmemektedir. Onun fikirlerinin en önemli yanı, hemen hemen bütün eserlerinde rastlayabildiğimiz mücadelecilik ruhudur.

İkbâl, *Peyâm-ı Meşrik* isimli eserinden güve ile ateşte yarı yanmış bir pervaneyi konuşturmuştur. Güve, meşhur felsefecilerin kitaplarının sayfalarını do-laştığını, fakat hayatın felsefesini anlayamadığını, gözlerini aydınlatan bir güneşin bulunmadığını şikâyet etmesine karşılık, Pervane’nin güveye verdiği cevap, İkbâl’in fikriyatını ortaya koyması bakımından dikkat çekmektedir, pervane şöyle demektedir.

“Çırpınıştır hayatı daha canlı yapan;
Çırpınıştır hayatı kanatlandıran”³⁶

Aynı eserin bir başka yerinde de;

“Hayatın yumuşak ve tehlikesiz olduğu şekilde kurulup oturma,
Denize dal, dalgalarla pençeleş; ebedî hayat mücadeledir”³⁷

demektedir.

İkbâl’e göre başta verilecek mücadelenin en büyüğü kişinin kendi nefsi ile girişeceği mücadeledir. Yani bu İkbâl’in deyimiyile nefsinde ve derûnî boyutlarında ulaştığı makamlardan bir üst makama varmak için yapılan mücadeledir. O bu konuda şöyle der:

34. Ebu’l Hasan Nedvî, *Dr. Muhammed İkbâl*, çev: Ali Ulvi Kurucu, İstanbul. 1990. s. 57.

35. İkbâl, *Darb-ı Kelîm*, çev: Ali Nihat Tarlan, İstanbul 1958, s. 26.

36. İkbâl, *Peyâm-ı Meşrik*, çev: A.N. Tarlan, Ankara 1956, s. 68.

37. İkbâl *a.g.e.* s. 35.

“Müslüman! Ulaştığı her makamdan daha ilerdedir.

Yerin, hedefin; zaten hayatta yolculuk zevk ve şevkinden başka bir şey değildir.”³⁸

İkinci büyük mücadele de sömürenlere, zulmedenlere ve insanların inançlarına saldıranlara karşı yapılması gereken mücadeledir. İkbâl'e göre bu mücadele, Müslüman'ım diyen herkese farzdır. İlk iş olarak da dünya nimetlerini ele geçirmekten başlamak gerektiğini ifâde etmektedir. İkbâl bu konuda Müslümanlara şu uyarıları yapmaktadır:

“Müslüman! Büyük dâvâların adamısın, dünya ilk basamağındır!

Bu kurt kuş dünyasını Allah, mücadele için yaratmıştır.”³⁹

“Ey İslâm milleti yükseklik istiyorsan üstün dâvâya gel sarıl,

Bu dünyada üstünlük şahin gibi yükseklerle yönelmektir bil!”⁴⁰

“Müslüman, ne zamana dek köle kalacaksın başkalarına?

Bırak dünyayı! Çalış ele geçirmeye bak ya da!...”⁴¹

Son olarak İkbâl'in karakterinde yatan ve bütünüyle eserlerine ve yaşayışına yansıyan bir önemli özelliği daha bulunmaktadır. Bu da, hür ve bağımsız yaşamaktır. Çünkü İkbâl, başkalarının esâreti altında yaşamayı aşağılık bir hayat sürmek olarak kabul eder. Erkekler gibi yaşamak, vakti gelince erler gibi can vermek içindir.

“Âlemde erkekler gibi yaşamak mümkün değilse

Erler gibi can vermek, asıl hayata kavuşmaktır.”⁴²

İkbâl'in eserlerini okuyanlar, onun görüşlerinde sezdiği derin tefekkürün ardında ilim, hikmet ve irfan sahibi insanlardan etkilenmiş olduğunu fark eder. İkbâl'in düşüncesinde akılcı, ruhçu, sezgici filozof ve düşünürlerin izleri bir arada görülür. Bunlardan Platon, Aristoteles, İbn-i Sînâ, Fârâbî, Eş'arî, Gazalî, İbn-i Rüşd, Sühreverdi, Abdülkerîm Cilî, Sühreverdi, Hallâc, İbn-i Arabî, İmam Rabbânî, İbn-i Teymiyye, Mevlânâ, Şeyh Sa'dî, Şah Velîyullah Dehlevî, İbn-i Haldun gibilerini sayabiliriz. Batı düşüncesinden, Nietzsche, Hegel, Dante, Goethe, Fichte, Milton, J. Remy, Massignon, Whitehead'ı sayabiliriz.

38. İkbâl, *Bâl-i Cibrîl*, çev.: Yusuf Salih Karaca, İstanbul, 1983, s. 65.

39. İkbâl, *a.g.e.* 64.

40. İkbâl, *a.g.e.* ag yer.

41. İkbâl., *a.g.e.* s. 70.

42. İkbâl, *Esrâr-ı Hôdî*, s. 50.

İkbâl'in hayatında, bu, isimlerini saydığımız Doğu Batı filozof ve mutasavvıflardan Mevlânâ'nın yeri özeldir. Bu iki mütefekkir arasındaki manevî bağ mânen müşid-mürîd ilişkisine kadar götürmüştür. İkbâl eserlerinde Mevlânâ'dan bahsederken "pirim", "müşidim" diye söz etmektedir. O bir şiirinde Mevlânâ hakkında şöyle demektedir:

"Bizim menzilimiz Kibriyâ'dır diyen Rûm müşidi (Mevlânâ)

Benim varlığımın çör çöpüne alev sardı."⁴³

"Pir-i Rûmî toprağı iksir yaptı. Benim tozumdan tecellîler gösterdi"⁴⁴

Mevlânâ ve İkbâl, İslâm âleminde kendi çağlarının buhranlı dönemlerinde yaşamışlardır. Mevlânâ, XIII. yüzyılda Moğol istilâsının İslâm âleminde meydana getirdiği siyasî, iktisadî ve içtimaî buhranlar döneminde yaşamış, bütün bunlara rağmen ümitsizliğe kapılmadan her türlü zulme karşı direnerek fikirlerini anlatmaktan insanların benliklerine sahip çıkmalarını telkin etmekten hiç bir zaman yılmamış bir müşiddir.⁴⁵ İkbâl de XX. yüzyılın başlarında İslâm dünyasının Batı'nın siyasî, ekonomik ve kültürel hâkimiyetinden kurtulma yollarını aramış, insanların sömürülmüşlük ve ezilmişlik psikolojisinden kurtulmaları için daima mücadele etmek gerektiğini yazı ve şiirleriyle devamlı dile getirmiş, bu yolda ömrü boyunca çaba harcamış bir mütefekkiridir.

İkbâl'in eserlerinden bir kısmını okumak fırsatı bulan Mehmet Akif, "O, çağımızın Mevlânâ'sıdır."⁴⁶ diyerek hayranlığını dile getirmiştir.

Mesnevî yazım tarzında kaleme alınan, *Esrâr-ı Hôdî*'nin ilk bölümünde, tamamen *Mesnevî*'nin ilk 18 beytinin etkilerini görmek mümkündür. Mevlânâ, ney'in ayrılıklardan şikâyetini dile getirirken⁴⁷, İkbâl ise buna cevaben:

"Dünyayı aydınlatan güneş, gecenin yolunu kesince

Ağlayışım gülün yanağına su serpti.

Gözyaşım nergisin gözünden uykuyu yıkadı.

Feryâd ü figânımdan çemen uyanıp yerden bitmeye başladı."⁴⁸

diyerek uyanışı müjdelemektedir.

43. İkbâl, *Peyâm-ı Meşrik*, s. 110; Krş. Mian Beşir Ahmet, "Hz. Mevlânâ ve İkbâl", *Sebilürraşad*, C.V. sayı. 114, s. 219.

44. İkbâl, *Esrâr-ı Hôdî*, s. 27.

45. Mian Beşir Ahmet, *a.g.m.* s. 219.

46. Edip, Eşref, Mehmet Akif, *Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, İstanbul 1960, s. 146.

47. Mevlânâ, *Mesnevî*, c. I, s. 1.

48. İkbâl, *Esrâr-ı Hôdî*, s. 25.

Mevlânâ:

“Ben her cemiyette ağladım, inledim.
Fena hallilerle de eş oldum, iyi hallilerle de
Herkes kendi zannınca benim dostum oldu
Ama kimse içimdeki sırları araştırmadı.”⁴⁹

diyerek anlaşılamamaktan yakınmakta, İkbâl de Mevlânâ gibi aynı derdi dile getirmektedir:

“Bir nâmeyim mızrapla alakam yok,
Ben yarının şairinin terennümüyüm.”⁵⁰

Mevlânâ’dan aşk şarabını içtiğini söyleyen İkbâl, bu aşkın kendine olan tesirini şöyle dile getirir:

“Aşk beni yonttu adam oldum.
Âlem kemiyet ve keyfiyetini idrâk ettim”.

“Benim fikrimi onun cilvesi büyüledi”⁵¹ diyerek Mevlânâ’yı tanıdıktan ve ona bağlandıktan sonra büyük fikrî değişiklikler yaşadığını dile getirir.

İkbâl’in, *Rumûz-i Bihôdî* ve *Câvidnâme* isimli eserlerinde de Mevlânâ’ya bağlılığını ve hayranlığını görmek mümkündür. *Câvidnâme*’de İkbâl, Mevlânâ’nın bir gazelinin okuyarak ruhunu çağırır ve onun refakatinde manevî yolculuğa çıkıp kâinatı gezerler yolculuk esnasında birçok ilim ve fikir adamlarıyla ve mutasavvıflarla karşılaşır ve çeşitli konular hakkında bilgi alırlar.⁵²

Geçmişte İslâm dünyasında, Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerden sonra en çok okunan eser, Mevlânâ’nın Mesnevîsi olmuştur. Günümüzde ise Batı dünyası, Mevlânâ gibilerin eserlerini elinden bırakmamaktadır. XX. yüzyılda Müslümanların uyanışını kedine gaye olarak seçen İkbâl, bu mes’ûliyetin ağırlığını şöyle ifâde eder:

“Eski çağların fitne döneminde Mevlânâ vardı,
Fakat son çağın fitne döneminde ben varım.”⁵³

49. Mevlânâ, *Mesnevî*, C.I, s. 1.

50. İkbâl, *Esrâr-ı Hôdî*, s. 26.

51. İkbâl, *Esrâr-ı Hôdî*, aynı yer.

52. İkbâl, *Câvidnâme*, s. 24.

53. Asrar, *a.g.m.* s. 3; Krş. M. Aminuddin, “Mevlânâ Celaleddin Rumi’nin M. İkbâl Üzerine Etkisi”, *Pakistan Postası*, Kasım 1977, s. 5. vd.; İkbâl, *Armağân-ı Hicâz*. s. 37; Al-bayrak, *a.g.e.* s. 102

İKBÂL'İN DÜŞÜNCELERİ

İslâm dünyasında hemen hemen bütün araştırmacıların ve İkbâl uzmanlarının birleştikleri ortak nokta, onun düşüncelerini üç temel kavram üzerine kurmuş olduğudur. Bu üç kavram, Müslüman toplumlarının zihin dünyalarına çok önemli etkiler bırakmıştır. Bunlar “benlik”, “insân-ı kâmil” ve “aşk” kavramlarıdır. İkbâl'in siyasî düşünceleri yaşadığı çağın siyasî ve sosyal hadiselerine göre şekillenir. Avrupa'da doğan ırkçılık üzerine dayalı bir milliyetçilik anlayışıyla, ulus devletler ortaya çıkmış, bunun tabii bir sonucu olarak da savaşlar ve kanlı olaylar meydana gelmiştir. Milliyetçiliği bir realite olarak kabul etmekle birlikte Müslüman ümmetin ayrışma sebebi olmaması gerektiği düşüncesindedir. Yalnız Hindistan'ın kuzeybatısında Müslümanların yaşadığı bölgelerde ayrı bir devletin kurulmasını ister. Bunu istemesinin sebebi de Hinduların kandırılıp Hint Müslümanlarıyla sürekli çatışma ve olaylara sahne olmasından dolayı kendi başların çaresine bakmaları gerektiğidir. Henüz 1909 senesinde Aligarh'taki bir konferansta, Hindistan'ın kuzeybatısında Müslümanların ayrı bir devlet hâlinde ortaya çıkması gerektiğinden bahsederken, dinleyiciler tarafından bu, “İkbâl'in hayali” diye ciddiye alınmamıştı. Hâlbuki fikir planında önderliğini yaptığı ayrı devlet fikri, ölümünden dokuz yıl sonra Pakistan Devleti olarak ortaya çıkacaktır.

İkbâl'in siyasî düşüncelerinde devlet idaresinde demokrasinin pek çok eksikliğine rağmen, İslâmî bir yönetimin ideal bir şekli olduğunu kabul eden İkbâl, yöneticilerin, seçkin ve kendisinin “merd-i mü'min” diye tarif ettiği, şahsiyetli ve benliği teşekkül etmiş insanlardan oluşması gerektiği düşüncesindedir. Şimdi sırasıyla İkbâl'in düşünce dünyasında ön plana çıkan “insan ve benliği”, “insân-ı kâmil” ve “aşk” kavramlarını ele almaya çalışalım.

İnsan ve Benliği

İkbâl'in düşüncesinde halife konumundaki insan, şark ve garbı olmayan bir yıldız mesâbesindedir. Çünkü Allah onun için yeryüzünde “innî câ'il” demiştir. Bu, onun makamı semalara sığmayacak derecede büyük olup meleklerden bile üstün olduğunu göstermektedir.⁵⁴

İkbâl'e göre insanın kıymeti ve imkânları o kadar büyüktür ki, o bu âleme sığmaz. Hâlbuki o bu âlemi araştıra araştıra onu tanıyabilir: “*İnsana sığan âlemdir; âleme sığmayan insandır.*”⁵⁵

54. İkbâl, *Câvidnâme*, s. 135.

55. İkbâl, *a.g.e.* s. 134.

İnsanın yeryüzünde Allah'ın halifesi olduğu gerçeği; insanın hayatının bütün safhalarında Allah'ın bir memuru sıfatıyla hareket etmesi gerektiğini ifâde eder.⁵⁶

Kur'ân-ı Kerîm'de, "Hatırla ki; Rabbin meleklere, "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" dedi.. Melekler: "Biz hamdinle sana tesbîh ve takdîs edip dururken, yeryüzünde fesad çıkaracak, orada kan dökecek insanı mı halife kılıyorsun"? dediler. Allah da onlara, "Ben sizin bilemeyeceğinizi bilirim" dedi."⁵⁷ "Halife" kelimesi geniş anlamlar ifâde eden derin ve yüklü bir kelimedir.

İnsân-ı Kâmil, "hakiki müşid, Allah'ın bütün isim ve sıfatlarına mazhar olan veli"⁵⁸ gibi mânâlar ihtivâ eder. İnsan yeryüzünde Allah'ın halifesidir. O hâlde halifenin hilâfetin gerekleri ile donatılmış olması gerekir. Ayrıca o, tabîi olarak kendisine hilâfet görevi veren zâtın nûrundan nur parçaları taşımalıdır.⁵⁹ O hâlde insan bedeni varlığının ötesinde "ben"iyle vardır ve bu ben onu ölümsüzlüğe, yani Allah'a götürür. K. Jaspers: "*İnsan Tanrıya dönük bir varlıktır.*" demesindeki temel espri buradan kaynaklanmaktadır.⁶⁰

İkbâl, insan anlayışını Kur'an merkezli bir zeminde ele alır. Kur'ân-ı Kerîm, insanı şu şekilde ifâde eder: 1. İnsan topraktan yaratılmıştır.⁶¹ 2. Allah'ın ruhundan bir nefhadır.⁶² Yani insanın topraktan yaratılmışlığı, kalıbının yanında o kalıbı taşıyan ilâhî "öz" ün varlığına işaret etmektedir. İkbâl de eserlerinde; insan, sadece su ve balçıktan yaratılmıştır. Bunun yanında ruh ve gönül sahibidir. Gerçi beden ruhun terakkî etmesine yardımcı olmaktadır. Fakat asıl önemli olan ruh ve beden bütünlüğünün sağlanarak yeryüzünün halifesi olma olayının gerçekleştirilmesidir.⁶³

Aslanan insanın kendisinde ruhî bedenî yapısıyla yüceltilmesi değil, insan ilâhî emânet ve hilâfetin sahibi olmasının yanında birçok noksanlığın da bulunduğu bir varlıktır. Meselâ; kan dökücüdür, bozgunculuk çıkarır, acelecidir, nankördür, şehvetine düşkündür. Bu sebeple, Kur'ân-ı Kerîm, insân-ı kâmil olarak nitelenen Hz. Peygamber'in dahi beşerî niteliklerinden ayrı düşünülmemeye-

56. İkbâl, *Rumûz-i Bihôdî*, s. 27; Krş. *Câvidnâme*, s. 134; Bkz. Fazlurrahman Ensari, *İlimden Felsefeden Dine*, çev.: Kemal Kuşçu, Ankara 1967, s. 06; Krş. Y.N. Öztürk, *Mevlânâ ve İnsan*, İstanbul 1993, s. 46.

57. 2/Bakara, 30.

58. Ethem Cebecioğlu, *Hacı Bayram-ı Velî ve Tasavvuf Anlayışı*, Ankara, 1994, s. 314; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991, s. 250.

59. Kutub, Muhammed, *İslâm'da Fert ve Cemiyet*, çev: Mehmet Süslü, İstanbul, 1985, s. 42.

60. Karl Jaspers. *Felsefeye Giriş*, Çev: Mehmet Akalın, İstanbul, 1981, s. 76.

61. 7/A'râf, 12-14.

62. 55/Rahmân, 14; 2/Bakara, 30.

63. İkbâl, *Esrâr-ı Hôdî*, s. 46; Schimmel, Peygamberane Şair ..., s. 39.

si gerektiğini belirtir.⁶⁴ Muhyiddin İbn-i Arabî, insanın tarifini yaparken onun “Allah katında bakan bir gözdeki gözdeki bebek” diye tarif etmektedir: “*İnsan, Allah katında bakan bir gözdeki bebek gibidir ve görmek sıfatı ile tabir edilmiş olan mahlûk odur. İşte bundan dolayı ona ‘insan’ denildi. Çünkü Allah mahlûklarına insan ile nazar kıldı ve onlara rahmet eyledi. Âlem onun vücûduyla tamam oldu. Bundan dolayı ona ‘halife’ adı verildi.*”⁶⁵

İnsân-ı Kâmil

İnsan-ı Kâmil, Allah’ın, zat, sıfat, isim ve fiilleriyle en mükemmel biçimde tecellî ettiği insandır. Âlemin var oluşunun ve varlığını sürdürmesinin sebebi, varlığı meydana getiren ve onu muhafaza eden ilke⁶⁶ gibi tanımları yapılmıştır.

Tasavvufî düşüncede kâmil insan; iyi söz, iyi hareket, iyi ahlâk ve bilgi sahibi, şeriat, tarikat, marifet ve hakikatte tam olan insana denmiştir.⁶⁷ Kendisine, “imam”, “halife”, “kutup” ve “sâhib-i zamân” da denilmiştir.

İkbâl’e göre, kâmil insan, “Kur’ân-ı Kerîm’de tasvir edilen kendi öz varlığında yaratıcı bir faaliyet hâlinindedir ve yükseklere tırmanırken bin bir şekle bürünen bir ruh, bir canlılıktır.”⁶⁸ Çevresinde bulunan evrenin en büyük hamlesine katılmak insana nasib olmuştur. Bazen dünyadaki mevcut güçlere uyar bazen de muhalefetle karşılaştığı zaman kendi iç dünyasında daha geniş bir âlem kurar. İnsan, sonsuz sevinç ve ilham kaynaklarının varlığını iç derinliğinde keşfeder.⁶⁹

İkbâl’in düşüncesinde amaçladığı ve en çok arzu ettiği hedefi, insanın yeteneklerini çok sıkı bir eğitimden geçirerek örnek ya da ideal insanı yaratmaktır. Bu İkbâl’in düşüncelerinden eserlerine yansıyan en büyük arzudur. Çünkü yeryüzünde yollarını şaşırılmış insanlara en çok örnek olacak böylesi insanlara ihtiyaç vardır.

“Bir Müslüman zâhiren Kur’an’ı okur hakikatte kendisi Kur’an’dır.
İmanlı Müslümanın varmak istediği yer,
Frenk diyarlarından çok ileridedir.
İleri yürü bu yolun sonu yoktur.”⁷⁰

64. 25/Furkân 7-9.

65. İbn Arabî, *Fusûsu’l-Hikem*, çev: Nuri Gençosman, İstanbul 1990, s. 24.

66. Uludağ, *a.g.e.* s. 250.

67. Azizuddin Nesefî, *İnsân-i Kâmil*, çev.: Mehmet Kanar, İstanbul 1990, s. 14; Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*, Çev.: Ender Gürol, İstanbul 1982, s. 183.

68. İkbâl, *İslâm’da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev.: Ahmet Asrar, İstanbul 1984, s. 29.

69. İkbâl, *a.g.e.* s. 63.

70. İkbâl, *Darb-ı Kelîm*, s. 63.

İkbâl'in düşüncesindeki kâmil insan Allah'ın vasıflarıyla tezyin edilmiş, gelişimi çok büyük ölçüde dinî duygulardan kaynaklanan sınırsız değerdeki örnek insandır. Böylece Nietzsche'nin dini alaya alan, Tanrı'ya öldüren⁷¹ bir anlayışla ortaya koyduğu "üstün insan" anlayışıyla çakışır. Çünkü Nietzsche, "İnsan, hayvanla üst insan arasında gerilmiş bir iptir." diyerek insanı iki yönüyle ele alır. Biri, sıradan kalabalıklar, yasalara ve geleneklere bağlı insanlar; diğeri, gelecek çağlara uzanan, çabaları doğurucu, yaratıcı bir nitelik taşıyan insandır. Ancak "sıradan kalabalıklar" diye nitelediği, geleneklere ve dine bağlı insanlarla alaycı bir tavırla "Tanrı öldü" diyerek bu inançlardan kurtulmayı telkin eder. "Çünkü böyle bir durumda insanın özgürlüğü kısıtlanmaktadır." der.⁷² Nietzsche'ye göre insan sonsuz enerji yüklüdür ve bu enerji hiç tükenmek bilmez, üst insan dediği ideal terkinde bu enerji bir makine gibi devamlı dönüp durmaktadır.⁷³

Görüldüğü gibi Nietzsche'nin üstün insan teorisi ile İkbâl'in insân-ı kâmil düşüncesinin -belki İkbâl bazı yönleriyle etkilenmiş olabilir- temelinde birbiriyle uyuşan tarafları yoktur. Çünkü İkbâl'in insân-ı kâmil anlayışının temelinde evrenin en büyük hamlesine katılmak nasib olan insanın, inancı sağlam, gönlünde ilâhî aşk ateşi yatmaktadır. İkbâl'e göre hür olmak Allah'a haikî bağlılıktan geçer.⁷⁴ Nietzsche'ye göre ise dinden ve inançlardan kurtulmakla hür olunur. İkbâl'in Nietzsche'yi tenkid ettiği düşünce ise; onun ortaya attığı "ebedî dönüş teorisi"dir. Bu düşünceye göre enerji kaynakları terkinin tekerrürü, "süpermen" dediği terkinin, meydana gelişinde önemli bir faktördür. Ancak "üstün insan" bundan önce de birçok defa ortaya çıkmıştır. Her defasında ortaya çıkışı içimizde bir arzu bir istek doğurabilir mi? İnsan ancak ender ve yepyeni bir şey için istek duyabilir. Nietzsche'nin telkin ettiği bu fikir, içimizde böyle bir duygu, arzu ve istek doğurmuyor. Dolayısıyla; İkbâl'e göre bu görüş aşırı kadercilikten bile çok daha tehlikeli bir görüştür.⁷⁵ Çünkü bu görüş insanın hareket kabiliyetin enerjisini tahrip eder, ego veya benliğin gücünü yok eder.

Mehmet Aydın, Nietzsche ile İkbâl'in görüşlerinin arasında paralellik kurmaya çalışan bazı Batılı düşünürlerin olduğunu söylemektedir:

"Bazı Batılı düşünürler, İkbâl'in "üstün insan"ı ile Nietzsche'nin "üstün insan"ı arasında bir yakınlık görmek istemişlerdir. İkbâl, böyle bir yakınlığın

71. Nietzsche, *Eylem Ödevi*, çev: İ. Z. Eyüboğlu, İstanbul 1991, s. 55.

72. Nietzsche, *Böyle Buyurdu Zerdüşt*, çev: Turan Oflazoğlu, İstanbul, 1991, s. 250; *Eylem Ödevi*, s. 64, ve 294.

73. Nietzsche'nin Ebedî Dönüş Teorisi hakkında bkz. *Eylem Ödevi*, s. 227, v.d.

74. İkbâl, *Rumâz-i İhâdî*, s. 24.

75. İkbâl, *Dinî Düşünce...*, s. 159; Krş. Schimmel, *Peygamberane Şair...*, s. 43.

varlığını kesinlikle reddetmektedir. Her şeyden önce, Nietzsche'nin 'üstün insan'ı Yaraticısından kopmuş, "lâ"dan öteye geçerek "ilâhe illallah" mertebesine ulaşmamış bir kişidir."⁷⁶

İbn-i Arabî'nin insân-ı kâmil anlayışı İkbâl'in fikirlerine kaynaklı eder. "Allah insân-ı kâmil'in dış sûretini âlemin hakikatleri sûretinde, bâtinî çehresini de kendi sûreti üzere inşa kıldı."⁷⁷ Diyen, İbn-i Arabî'nin görüşleriyle, İkbâl'in görüşleri paralellik arz etmektedir.

İkbâl'in eserlerinde arslan; insân-ı kâmil sembolü olarak kullanılmaktadır. O, her hakikati içine alabilecek kadar kuvvetli olan şahsiyettir. Bu sembolü Mevlânâ'da da görmekteyiz. İkbâl muhtemelen *Mesnevî*'den ilham alarak bu sembolü kullanmıştır.⁷⁸ Hayatın kıymeti ibadet ve dualardan ibaret değildir. Bir an arslan gibi kendini dünyaya atmak, yüz sene normal ölçülere göre yaşamaktan çok daha iyidir. Bir tek "ân"ın cezbesi, kısa bir ömrün ateşi senerlerce normal şartlarda geçen bir hayata bedeldir.

İkbâl'in eserlerinin en büyük konusu insandır. İkbâl'in kâmil insânı (merd-i mü'min), Rûmî'nin 'merd-i hakk'ı (dürüst insan) gibi Allah'ın kuludur. Rûmî'nin merd-i hakk'ı, Allah'ın en güzel ve en şerefli varlığıdır. Ruh, ilâhî bir kaynaktan gelmekte ve anavatanından koparıldığı için aslı vatanına dönmek için çırpınmaktadır.⁷⁹ İkbâl de benliğin sonsuzluğu konusunda manevî mürşidiyle hemfikirdir. Bu düşünceler İkbâl'in felsefesinin temelini oluşturur.

Benlik

İkbâl'in benlikten kastı, ego; yani kişiliktir. Ezilen, sömürülen, kimliği, kişiliği yok edilen insanın yeniden dirilişi, kimliğini ve kişiliğini yeniden kazanmasıdır. Aslında İkbâl'in İslâm dünyasında verdiği mücadele bu noktada düğümlenmektedir. Şahsiyetini kimliğini kaybeden milletlerin toprağını, dinini, ahlâkını korumalarının mümkün olamayacağını farkındadır. İkbâl'e göre atomdan Allah'a kadar her varlık bir "ego" sahibidir. Her ego, kendisinden daha yüksek seviyede bulunan bir ego hâline gelmeyi hedefler. İkbâl, Mutlak Ha-

76. Mehmet S Aydın., "İkbâl'in Din Felsefesinde Ulûhiyet Kavramı", *İslâm Felsefesi Yazıları*, edit.: Mustafa Armağân, İstanbul 2000, (163-176) s. 172.

77. "Kendi sûretinde inşa kıldı." dediği "Allah, Âdemi kendi sûreti üzerine halk etti." mealindeki hadîs-i şerif kastedilmektedir. Bkz. İbn Arabî, *Füsûsu'l-Hikem*, s. 33.

78. "Arslan, boynunda zincir bulunmakla beraber bütün zincir yapanlara beydir" Bkz. *Mesnevî*, c. I, s. 254, B.3160.

79. *Mesnevî*, C.I, s. 1; Ahmet Asrar, "M. İkbâl ve Mevlânâ Celâleddin Rûmî", Pakistan Büyükelçiliği. Yay. (tarihsiz) s. 6.

kikati bir “ego” olarak kabul eder “Mutlak Ego”nun yaratıcı kudreti ego birliği olarak çalışır. Dünya, madde atomu dediğimiz mekanik hareketten, insan kişiliğindeki serbest fikir hareketine kadar, bütün her şey ayrıntılarıyla Mutlak Benliğe duyulan iştîyâkın ve onun benliğinin bir tezâhürüdür. İkbâl, ‘mutlak benlik’ ve ‘fert’ bazında benlikten bahsederken onun asıl üzerinde durduğu benlik, benliğin sosyal boyutudur. İkbâl, benliklerini kaybeden, dolayısıyla çökmeye ve yıkılmaya yüz tutmuş ve sömürge durumuna düşmüş Müslümanların bu duruma düşmelerinin tek sebebinin benliklerini kaybetmeleri olmuştur. Bunun için de İkbâl bir bir reçetelerini sunmuştur. İkbâl’in asıl mücadelesi ve etkisi insanların tekrar benliklerine kavuşmaları için yapılan mücadele olarak da değerlendirebiliriz.

İkbâl’e göre, “*Nefisini bilen Rabbini bilir.*”⁸⁰ hadîs-i kudsîsinden hareketle, benliğin önemli özelliği, benliğini bilmek ve onun şuurunda olmaktır. Benliğini bilen insan, hiçbir müşkilâtta çekinmez, acı olan bile ona tatlı gelir. Vücut kalıplarının da çerçevesinden kurtularak kendisine nasip olanı kendi kuvvetiyle bütün âlemden söküp alır.

“Ben’i bulmamak mevcut olmamak demektir.

(Onu) bulmak, kendini kendine vermek demektir.”⁸¹

İkbâl’e göre; kendini bilmekle beraber ruhunu ve kalbini tamamen Allah’a teslim eden, içindeki imkânları geliştiren insan, gücünü, yegâne kuvvet ve kudret sahibi Allah’tan almaktadır. Bu bir ruhanî inkişâftır. Bu inkişâf olmazsa, can, maddileşerek vücutla beraber ölür. İkbâl, hayatın kemâlini isteyenlere kendi benliğini tanımasını öğrenmeyi, kendini tedkik etmeyi tavsiye etmektedir. Böylece cihanı bir yudum su gibi içebileceğimizi ve aşağı yukarı mefhumlarından kurtulabileceğimizi belirtir.⁸²

İkbâl’e göre benliğin bir başka özelliği; her benliğin derinliklerinde kendini ortaya çıkarma arzusu yatmaktadır. Böylelikle hangi seviyede olursa olsun her benlik mutlaka bu arzuyu taşır ve kendini ortaya koyma arzusuyla yanıp tutuşur. Çünkü İkbâl’e göre, bu dünyada her şey kendini gösterme gayretinde olup İlâhî Ben (Mutlak Hakikat)’e ulaşma çabası taşımaktadır. Fakat bu arzuyu kaybeden her şey, hatta hayat bile ölümlüdür. Her hangi bir benliğin kendini ortaya koyma arzusu kuvvetli olursa bu benlik ilâhî meziyetlere erişir, ancak zayıf olursa gelişmemiş bir tohum gibi cılız kalır.⁸³

80. Keşfü'l-Hafâ, s. 361.

81. İkbâl, *Câvidnâme*, s. 295.

82. İkbâl, *Peyâm-ı Meşrik*, çev: A.N. Tarlan, Ankara 1956, s. 41.

83. İkbâl, *Bâl-i Cibrîl*, s. 70.

İkbâl, benliğin çeşitli gayelerinden söz eder. Benliği bir nur noktasına benzeten İkbâl, bir avuç topraktan başka bir şey olamayan şu varlığımızın hayat kıvılcımı olduğunu söyler. İşte bu hayat kıvılcımını harekete geçirmek için benliğin yüksek maksatları, hatta ulaşılması uzun zaman alacak, ama benliğe zevk ve şevk verecek gayeleri içinde taşımalıdır. Muhabbet, devamlı faaliyet, yaratma lezzeti, tehlikeler içinde yaşamak gibi kavramlar İkbâl'in düşüncesinde benliği gayeye ulaştırmak için harekete geçiren maksatlardan sadece bir kaçıdır.⁸⁴

İkbâl'e göre yaşamak, bir benlik sahibi olmak, insanın içinde bulunan bu ölmez kuvvetini en mükemmel şekilde geliştirmek demektir. İnsanın kıymeti yalnız bu benliğe bağlıdır. Bir küçük benlik -insan-, Mutlak Benlik'in karşısında durabiliyorsa bu fânî dünyada, geçici zamanda değil, ezeli ve ebedî "şimdi"-de yaşamaktadır.⁸⁵ Benlik sînemiz ortasında bir meş'ale olup "gayr"dan gayrı, fakat gayr'a bağlıdır. Yani kendinde kaybolup "gayr" ile birleşmiştir.⁸⁶ İkbâl'e göre iyi bir benliğe sahip kişi, maddî mânâda "Hak huzurunda yokum." der, kendini yok bilir. Bâtıl karşısında ise bütün varlığı ile ortaya çıkar ve kaya gibi sert ve sağlam durur. Hakkın huzurunda kendini yok etmek, aşk ateşi ile tefekkürünü yoğurarak "niyâz" makamından "naz" makamına çıkmakla mümkündür. Ayrıca Hak'tan korkmak imanın özelliğindedir. Ancak Hak'tan başkasından korkmak ise gizli şirkir.⁸⁷ Onun bütün düşünceleri bir tek merkezî konu etrafında; yani İslâm toplumu ve genel olarak insanlık içinde benliğin kuvvetlenmesi etrafında dönüp dolaşır. İkbâl'e göre benliğin kuvvetlenmesi, Mutlak yaratıcı ile sürekli ve manevî irtibat kurmakla gerçekleştirilebilir. Bu hedefe yaklaşabilmek için, o, Doğu ve Batı'da çeşitli düşünce sistemlerini incelemiş ve yeni bir düşünce manzûmesi ortaya koymuştur.⁸⁸ Kâinata görünen şeylerin hepsi benliğin eserlerindedir. İkbâl, benliğin zatında yüzlerce cihanın olduğunu söylemektedir.⁸⁹ İkbâl, benliğin terbiyesine ve kuvvetlenmesine ayrı bir ihtimam gösterilmesini ister. Çünkü benlik, kendine bakan, kendine inanan, kendine sahip olan bir varlık ise, ölüm dahi onu mahvetmeye muktedir olamaz.⁹⁰ O, bu konuda şöyle der:

"Bir avuç topraktan cayır cayır yanan ateş meydana getirmek ancak benlik terbiyesi ile kâbildir."⁹¹

84. İkbâl, *Esrâr-ı Hôdî*, s. 33; aynı mlf., *Rumûz-i Bihôdî*, s. 50

85. İkbâl, *Câvidnâme*, s. 27.

86. İkbâl, *Yeni Gülşen-i Raz*, çev., A.Nihat Tarlan, İstanbul 1960, s. 21.

87. İkbâl, *Rumûz-i Bihôdî*, s. 17.

88. Schimmel, *Peygamberane şair...*, s. 4.

89. İkbâl, *Esrâr-ı Hodi*, s. 29.

90. İkbâl, *Darb-ı Kelîm*, s. 15.

91. İkbâl, *a.g.e.* s. 31.

Benliğin Terbiyesi

İkbâl, *Esrâr-ı Hôdî*'de benliğin terbiyesi ve ruhanî yücelişin üç basamaktan geçtiğini belirtir.

İkbâl'e göre benliğin terbiyesi için ilk merhale itaattir. İnsan, insanlık vasfını emre itaat ettiği takdirde kazanır. İnsan vasfını hâiz olmayan, eğer emre itaat ederse insan olur. Fakat haddi tecavüz edip isyan ederse çer çöp derekesine düşer. İkbâl'e göre manevî yükselişi gerçekleştirerek arzulanan manevî makamlara ulaşmak isteyen insan, birtakım usûl ve kaidelere uymak mecburiyetindedir. Çünkü her şeyin iç yüzü, bir usûl ve nizam ile kuvvet kazanmıştır. İtaat ile mükellef olan insan Allah'ın koyduğu usûl ve nizamdan şikâyet edebilir. Bu gibi kimselere İkbâl, şikâyet etmemelerini ve Peygamber (a.s.)'in koyduğu şeriat hududundan dışarı çıkmamalarını tavsiye eder.

İkbâl'e göre kâinattaki bütün varlıklar itaat etmektedir ve her şey, görevini en iyi şekilde yapmaktadır; Deve hizmet eder, sabreder, sahralarda yorulmadan yürür, yük taşır. Kendi sırtına binen insanlardan daha sabırlıdır. Yıldızlar, bir usûl ve nizam içinde kendi yörüngesinde başını eğerek itaatli bir şekilde döner durur. Bitkiler, mevsimi gelince yerden bitmeye neşv ü nemâ bulmaya kendini mecbur hisseder. İşte bütün bunlar usûl ve nizam içinde kendi vazifelerini yaparak itaate çalışırlar. İkbâl de insanlara şöyle seslenerek onların itaat etmesini ister:

“Ey gâfil insan itâate çalış, ihtiyar cebirden vücûda gelir,
Gel ey eski kanunun hürriyet verdiği insan, bu gümüş zincirle ayağını süsle.”⁹²

İkbâl'e göre benliğin terbiyesi için ikinci merhale nefis terbiyesidir. Nefis deveye benzer, hep kendini düşünür, kendi benliğine tapar, kendi başına buyruktur. İkbâl'e göre nefisine söz geçiremeyen insan başkalarına kul olur. İkbâl, bu durumda nefsin dizgininin eline almayı tavsiye ederek, “Kişi çakıl taşı olsa dahi nefse hâkimiyetle inci hâline gelir.” demektedir. İnsan, korkulardan ve sevgilerden meydana gelmiştir. Su ve çamurun karışımından oluşan varlık, daima nefisine düşkündür. Nefis, kendi mayasını beslemek peşindedir. Bunun için de yasaklanan şeylere aşırı bir şekilde temâyülü vardır. İkbâl, bu temâyülleri kırmak, nefse hâkim olmak, dolayısıyla benliği terbiye etmek için bazı şartlar öne sürmektedir.

1. Kelime-i Tevhîd: Bu esasa bağlı olanlar dünya, âhîret ve can korkusundan yerden ve gökten gelen elemelerin korkusundan halâs olur. Ayrıca bâtılın karşısında hiçbir zaman başı eğilmez. Çünkü o, Hak'tan başka her şeyden alâkasını kesmiş, kadın, evlat, mal kaydından kurtulmuştur.

92. İkbâl, *Esrâr-ı Hôdî*, s. 45.

2. Namaz: Müslümanın, kalbinde küçük bir hac gibidir.
3. Oruç: İnsanı tenperverlikten kurtarır, açlığa ve susuzluğa katlanmayı ve fakirlerin hâlerinden anlamayı öğretir.
4. Hac: İnsana inandıklarını yaşama uğruna göç etmeyi öğretir. İctimâyı temin eder. Dinî râbitayı kuvvetlendirir. Herkesin aynı vatanın evlâdı olduğunu öğreterek, ayrı vatan mefhûmunu ortadan kaldırır.
5. Zekât: İnsanlarda zenginlik sevgisini mahveder müsâvâtı öğretir.
6. Sevdiklerinden İnfâk: “Sevdiğiniz şeylerden sarf etmedikçe iyiliğe erişemezsiniz.”⁹³ âyetindeki ilâhî emre göre buna uyanların imanını takviye eder.
7. Tavizsiz Hakk’a Bağlılık: Nefse hâkim olmak için çok önemlidir: “Kavî olan Hakk’a bağlanarak kuvvetli ol ki, toprak devesinin üstüne çıkıp oturasın.”⁹⁴

İkbâl’e göre, benliğin terbiyesi için üçüncü merhale Allah’a nâib olmaktır. Mü’minin bu merhaleden geçerek benliğini güçlendirmesiyle yeryüzünde “Allahın Halifesi” olduğu gerçeğini idrâk eder. Böylece o insan âlemin canı gibidir. Onun varlığı İkbâl’e göre, İsm-i A’zam’ın gölgesidir.

İkbâl’e göre, Allah’a nâip olan insanın pek çok özelliği vardır ve âlem, onun varlığıyla şeref kazanır. Allah’a nâip olan insana hiçbir şey zarar veremez. Onun bütün hareketleri, yaptıkları her şey, Hak uğrunadır. Her gittiği yerde hareketlilik, canlılık ve bereket ortaya çıkar. O, hem ebedî saadet müjdesini verir hem de Hakk’ın azâbı ile korkutur. O, hem asker, hem kumandan, hem de bir emirdir.⁹⁵ İnsanlar arasında barışı ve kardeşliği getirir, sevgiyi tesis eder. İkbâl’e göre bu özellikleri hâiz pek çok insan yeryüzüne gelmiştir. Bunlar peygamberler ve benliklerini terbiye eden, insân-ı kâmillerdir.

Benliğin Kuvvetlenmesi

İkbâl, benliğin kuvvetlenmesinden bahseder ve birkaç şart ileri sürer. Çağımızda benlikten nasipsiz ve mahrum Garp âlemi, görünüşte ne kadar parlak olsa da karanlıktadır. Araplar benliklerini kaybettikleri için buhranlar içindedir. Hintlilerin kolu kanadı, benliği zayıf olduğu için kırılmıştır. Aynı sebepten, Irak ve Acem’de hayır kalmamıştır. İkbâl’e göre bu milletlerin bu hale gelmeleri, benliği kuvvetlendiren şeylerin terk edilmesinden ve önemsenmemesinden kaynaklanmaktadır.⁹⁶

93. 3/Âl-i İmrân, 92.

94. İkbâl, *Esrâr-ı Hôdî*, s. 46.

95. İkbâl, *a.g.e.* s. 47.

96. İkbâl, *a.g.e.* aynı yer.

İkbâl'e göre, benliği kuvvetlendiren unsurların başında "aşk" gelir. Aşk olmadan ben, kendi imkân ve kabiliyetlerini asla gerçekleştiremez. Ben, aşk sayesinde başka benlere açılır. Böylece toplum hayatı kurulur. Aşk sayesinde ki, insan, biyolojik yapısının üstüne çıkarak kendini aşar ve kendi gücü nisbetinde ilâhî sıfatlarla mücehhez bir varlık hâline gelir.

İkbâl'e göre aşk, Allah'ın huzurunda bile bitmeyen, her an daha derin Hakk'ın sonsuz derinliklerine daldıkça artan, yaratıcı, özleyen, ümit eden, cesur bir aşıktır. İşte bunun için İkbâl'in felsefesinde aşk, Mevlânâ'nın fikirlerinde olduğu gibi önemli bir yer tutar. Yine İkbâl'in düşüncesinde âşık olanı mâşukta yok olmaya sevk eden ve şahsiyeti yok eden bir kuvvet değil, bilakis, insanın bütün imkânlarını genişleten ve ona hakiki kıymet veren bir kudrettir.⁹⁷

İkbâl'in fikirlerinde felsefî mânâda bir aşk düşüncesine rastlamaktayız. Ancak İkbâl'in yalnız bu düşüncesini benliği kuvvetlendiren önemli bir unsur olarak zikrederek noktalamak durumundayız.

İkbâl, benliğin kuvvetlenmesinde, bir başka unsur olarak mücadele ve yeni arzular peşinde koşmayı görür. Arzuyu varlıkların hayat damarı olarak niteleyen İkbâl, "*Bir maksat ve dâvâyâ sahip olanların gönülleri hayat bulur, Hak'tan gayri ne varsa ölür.*"⁹⁸ demektedir.

"Arzu, benliği canlandıran, coşturan bir kudrettir.

O, benlik denizinin bîtâb bir dalgasıdır.

Gönül arzu yaratmaktan aciz kalınca, kanadı kırılmış demektir."⁹⁹

İkbâl'e göre akıl ve ilim arzudan doğmuştur ve hayatı kolaylaştıran unsurlardır. Hayatın sırrına yabancı olup bu sırrı yakalamak isteyenlerin, arzu ve mücadeleye girişmeleri gerekir. Fakat bu arzu, aşağı ve dünyevî olmamalıdır. Yüksek gaye, bâtılı söküp atan, baştan aşağı kıymet olan bir şey olmalıdır.

"Biz maksatlar yarattığımız için yaşıyoruz.

Biz arzunun ışığı ile aydınlanıyoruz, parlıyoruz."¹⁰⁰

İkbâl'in, benliği kuvvetlendiren sebepler arasına koyduğu hareket ve arzu, insanın benliğini kuvvetlendirme yolunda engeller teşkil eden unsurlara karşı mücadeleyi ön görmektedir. Bu engeller, İkbâl'e göre İblis'te tecessüm etmektedir. O, cennette iken Hz. Âdem'i iğvâ ederek cennetten çıkarılmasını ve dün-

97. İkbâl, *Esrâr-ı Hôdî*, s. 38.

98. İkbâl, *a.g.e.* s. 31.

99. İkbâl, *a.g.e.* s. 32,50.

100. İkbâl, *a.g.e.* s. 32.

yaya indirilmesini sağlamıştır. Fakat bu hâdise, Hz. Âdem'in hayır ile şer arasında tercih yapma kabiliyetinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

“Feryâdının ekiminden şûleler çıktı;
O mecbur olmaktan seçme hürriyetine erdi.
Ben kendi çirkinliğimi açıkça gösterdim ben sana
Terkin ve ihtiyârın zevkini verdim.”¹⁰¹

İkbâl'in düşüncesinde, İblis'in Hz. Adem'e ve dolayısıyla insanlara, ihtiyârın kullanılmasını öğreten ilk üstattır. Onun itaatsizliği ve Hz. Adem'i aldatarak cennetten çıkarılmasına sebep olması vukû bulmasaydı, insan iyi ile kötü arasındaki farkı göremezdi ve dolayısıyla seçme zevkini bulamazdı. İkbâl'in eserlerinde İblis, hiçbir zaman Allah'ın düşmanı değil, daima insanın düşmanı olarak görünmektedir. Çünkü insanı kendine rakip olarak görmüştür.

İnsan bu âlemde İblisle ve kötülüklerle mücadele eder ve zafere ulaşır, her zaferden sonra yeni bir mücadele sürüp gider. Bu süreç içerisinde insanın benliği kuvvetlenir. Benliğin kılıcını bileği taşı gibi bilir.¹⁰²

Benliği kuvvetlendiren unsurlardan biri de “fakr”dır. Fakr, dünyanın sunduğu nimetlere kalben bağlanmamak, dünyayı yegâne gaye olarak görmemektir.¹⁰³ Fakr konusunda tasavvufî görüşü benimseyen İkbâl, dünyayı kendi başına değerli görmeyi ve ona yönelmeyi şirk sayar. İnsan dünyaperestlikten kurtulup, fakr mertebesine ulaşmadığı sürece “beden kafesini kırarak cihetleri hâkimiyeti altına” alamaz.¹⁰⁴ Fakr denilen şey Zühd'le karıştırılmamalıdır. Hakiki fakrın timsali Hz. Ali'dir. Fakir olan, Hz. Ali'nin ruhunu taşır ve o, sultanlardan daha kuvvetlidir. Fakir hiç kimseden bir lokma talep etmez. Çünkü istemek insanı dilenci yapar. Benliğin kuvvetlenmesine mâni olur. İkbâl'e göre günümüz Müslümanları Zühd ve Fakrı birbirine karıştırdıkları için hem Fakr'ın timsâli Selmân-ı Fârisî'nin şahsiyetini, hem de dünyevî saltanatın timsâli Hz. Süleyman'ın şahsiyetini kendi dünyalarında yaşayamaz oldular. Şimdi de her iki şahsiyetin yaşayışını kaybetmişlerdir.¹⁰⁵

İkbâl'e göre bütün kalbiyle Allah'a bağlanan insan, dünyevî şeylerden uzak olduğu gibi yine, dünyadan çok daha zengindir. Çünkü onun tek hazînesi olan Allah'ın zenginliği bitmemektedir.¹⁰⁶

101. İkbâl, *Câvidnâme*, s. 254; *Darb-ı Kelîm*, s. 20.

102. İkbâl, *Câvidnâme*, s. 261; *Bâl-i Cibrîl*, s. 140; *Darb-ı Kelîm*, s. 8.

103. Abdülkerim Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyriye*, çev.: S. Uludağ, (Kuşeyri Risalesi) İstanbul 1978, s. 449.

104. İkbâl, *Bâl-i Cibrîl*, s. 133; Krş., *Misafir*, s. 40.

105. İkbâl, *Câvidnâme*, s. 52-53; *Misafir*, s. 54-70.

106. İkbâl, *Câvidnâme*, s. 144; *Darb-ı Kelîm*, s. 15.

İkbâl'e göre, Benliği kuvvetlendiren hususlardan bir diğeri, "cesâret"tir. Cesâret olmadan maddî ve manevî alanda hiçbir şey başarmak mümkün değildir. Cesaret birtakım tehlikeleri göze almaktan ibaret değildir. Zor ve sıkıntılı anlarda benliğini korumak demektir. Müslümanın cesareti yalnızca Hak içindir. Uyuyan milletleri uyandırıp kurtuluşun vesile olması içindir.¹⁰⁷

Benliği kuvvetlendiren hususların sonucusu, İkbâl'e göre, "hoşgörü"dür. Hoşgörülü olmak İslâm'ın tevhid anlayışının bir gereğidir. Kendi benliğinin şuuruna eren her insan, başka benlerin haklarına saygı duyar, gönül kapısını onlara da açar. İslâm düşüncesi tarihinde, Yûnus Emreler gibi, Mevlânâ gibi yüksek şahsiyetler, hep bu anlayışın temsilcisi olarak insanları yönlendirmişlerdir. Yaşadıkları dönemde insanların benliklerini hoşgörüle yoğurmuşlardır. İkbâl'e göre benliğini kuvvetlendirmek isteyenlerin affetmeyi öğrenmesi lâzımdır. İkbâl, gönülde kinin bulundurulmasına karşı çıkmaktadır.¹⁰⁸ İkbâl'e göre hoşgörülü olmanın en önemli yanı ise, benliğini kuvvetlendirmek isteyenin dünyevî dert ve meşakkatlerle pençeleşirken şikâyet etmemesidir.

"Ey gül toplayan! Dikenin acısından şikâyet etme!
Bahar rüzgârından diken de yetişir."¹⁰⁹

İkbâl'e göre helâl kazanç, maddî ve fikrî her türlü çalışma, benliği kuvvetlendiren âmillerdendir.¹¹⁰

İkbâl'in düşüncesinde benlik konusunun önemli bir yer tuttuğunu görmekteyiz. Bunun için, benlikten yoksun insanlar ve hatta milletler, çöküp yıkılmışlardır. Bunların tekrar ayağa kalkmaları ve yükselmeleri ise, benliklerini kuvvetlendirmeleriyle mümkündür;

"Ne Kâbe'de ne Kilise'de "Benlik" duygusu uyanmamıştır.
Sanki Şark milletlerinin rûhu afyon çekip uyuşmuştur.

"Eğer insanın vücudunda "benlik" dipdiri yaşıyorsa o fakir değildir, padişahlar padişahıdır.

Fakirin azamet ve saltanatı Sultan Sencer ve Sultan Tuğrul'dan aşağı değildir." Darb-ı Kelîm, s. 32; Krş. Muhammed İkbâl, *Pes Çi Payed Kerd Ey Akvam-ı Şark*, (Ne Yapmalı Ey Şark Kavimleri, çev.: Ali Nihat Tarlan, "Yolcu-Ey Şark Kavimleri-Kölelik Kitabı," İstanbul 1976, s. 90.

107. İkbâl, *Esrâr-ı Hôdî*, s. 125; Krş.: Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlâk İlmi ve İslâm Ahlâkı*, sad.: Ali Arslan Aydın, Ankara 1991, s. 167.

108. İkbâl, *Peyâm-ı Meşrik*, s. 138.

109. İkbâl, *a.g.e.* aynı yer.

110. İkbâl, *Esrâr-ı Hôdî*, s. 36-46.

"İnsanın başını bu dünyada dik tutan ekmek,
Benlik için en güzel temiz helâl yemek" Bâl-i Cibrîl, s. 133.

Sen kendini ölüm endişesinden kurtaramıyorsun.
Zira hâlâ 'kendini' topraktan yapılmış bir kalıp zannediyorsun.”¹¹¹

İkbâl'e göre, Kâbe'ye yönelen Müslümanlarda ve kiliseye devam eden Hıristiyanlarda benlik duygusu derin uykuya dalmıştır. Her iki coğrafyanın insanı da kendi manevî cevherlerini keşfetmiş değillerdir. Onlar kendilerini sadece topraktan yapılmış bir kalıp olarak görmektedirler.

Benliğin Zayıflaması

İkbâl'e göre benliğin zayıflamasına sebep olan şeyler şunlardır:

Benliği zayıflatan şeylerin başında korku ve kölelik gelir. Korku, kötülüklerin kaynağıdır. Korkunun verdiği psikolojik baskıdan dolayı insan, imkân ve kabiliyetlerini gerçekleştirme imkânından mahrum kalır. Korku insanın içine sinerse hayat çekilmez bir vaziyet alır. İkbâl, Allah'tan başkasından korkmayı şirk olarak kabul eder.¹¹² Düşmanları, korkak olduğunu anladıklarında daha da üzerine giderler. Hatta onların bakışı korkak insanlara korkunç görünür.

İnsan, himmet gayretleriyle benliğinin kuvvetlendirilmesine engel olan korkuyu yenmelidir. Aksi takdirde korkaklıkla birlikte bazı kötü huylar ortaya çıkar. Hilekârlık, recâ, yalan, riyâ, fitne, hatta insanın kalbinde meydana gelen şer bile korkaklıktan hâsıl olan kötü huylardır.¹¹³

İkbâl'in düşüncesinde kölelik, benliği yıkar ve “Allah'ın halîfesi” seviyesinde bulunan insanı, toprak ve çamur seviyesine indirir.

“Kölelik için günler bir zincirden başka bir şey değildir.
Dudağında dâimâ kader kelimesi dolaşır.”¹¹⁴

İnsan zamana hükmetmesini bilmelidir. Yalnızca kendisini zamanın akışına bırakıp kaybolmamalıdır. Bunu sadece, köle durumunda olan insanlar yapar. Çünkü onlar benlik ve kabiliyetlerini geliştirmiş değillerdir. Onlar sadece elde edilmiş ve neticeye varılmış şeyleri tekrar elde etmeye çalışırlar ve böylece kendilerini zamanın seyrine kaptırıp giderler.

Benliğin en büyük düşmanlarından birisi ve hatta en önemlisi köleliktir. Kölelik, yalnızca efendi durumunda olanın, kölesinin hürriyetini elinden alma-

111. İkbâl, *Darb-ı Kelîm*, s. 8.

112. İkbâl, *Rumûz-i Bîhîdî*, s. 15.

113. İkbâl, *a.g.e.* aynı yer.

114. İkbâl, *a.g.e.* s. 64.

sı olarak düşünülmemelidir. Bu durum belki eski dönemlerde mevcuttu, fakat bu çağda daha başka çeşitli kölelik müesseseleri işlemektedir. Bir devletin bir başka devlet üzerinde iktisadî ve idarî hâkimiyet kurması, sömürge durumunda bulunan bir devletin insanların kendi öz kültürlerine yabancılaştırılmaları, fikrî yapılarının ve yaşayışlarının tarih ve kültürleriyle çelişmesi, çağımızın kölelik müessesesini yapısını yansıtmaktadır.

İkbâl, yaşadığı Hindistan bölgesinde böyle bir fiilî durumu müşahade etmiş ve kölelikten kurtulmanın ilk basamağını benliğin kuvvetlendirilmesinde görmüştür. Çünkü Hindistan’da yaşayan bir Hindu veya bir Müslüman kendi kültürünün ve yaşayış icaplarını değil, ülkesinde hâkimiyet kuran İngilizler gibi düşünüp yaşamaya mecbur edilmişlerdi. Bu da köleliğin bir başka şekliydi. Bunun dışında siyasî ve iktisadî baskılar bile benliğin gelişmesini engellemektedir.¹¹⁵

Benliği zayıflatan hususlardan bir diğeri “dilencilik”tir. İkbâl bu kelime ile başkalarından en ufak bir şey istemenin yanında, başkalarının alın teri ve göz nûruna yönelen her türlü arzu ve faaliyeti kastetmektedir. Başkalarından en ufak bir şey istenmektense kendi elinde bulunan imkânlarla iktifâ etmelidir. Çünkü istemek, yani bir bakıma dilenmek şahsiyetli insanın benliğine büyük tesir bırakır. Çünkü benlik dilenmeyi ve dilenmenin kendi üzerinde bıraktığı psikolojik baskıyı kaldıramaz. Dolayısıyla; İkbâl’e göre, benliğin gelişmesine en büyük engellerden biri de dilenciliktir. Aynı şekilde fikirlerini başkalarından alıp onları taklid etmek de İkbâl’e göre manevî bir dilenciliktir. Bu bakımdan tehlikeli ve zararlıdır.

“Yükseklere gözünü diken bir yaratılış, başkasının lütf u ihsânı alçaltır.”¹¹⁶

“Soy soplâ övünme” de İkbâl’in düşüncesinde benliği zayıflatan hususlardandır. İkbâl, mensûbiyet duygusu anlamındaki milliyetçilik realitesini kabul eder. Çünkü bu duygu, birlik ve beraberliğin oluşmasında önemli bir fonksiyonu yerine getirir. Ayrıca mensûbiyet duygusu kadar üzerinde yaşanılan toprak parçasına bağlılık, yani vatan sevgisi, ferdî ve millî benliğin gelişmesinde önemli bir vazife görür.¹¹⁷

Ancak İslâmî görüşe uygun olarak İkbâl’in benimsediği fikir, tevhîd inancına aykırı olan ve ırkî mânâda bir soy soplâ övünme fikrî değildir.

İkbâl, bu konuda şöyle der:

“Aşk canda soy sop bedendedir,
Aşk bağı soy sop bağından daha kuvvetlidir,

115. İkbâl, *Esrâr-ı Hôdî*, s. 64.

116. İkbâl, *a.g.e.* s. 36.

117. İkbâl, *Câvidnâme*, s. 116; *Bang-i Dera*, (Doğu’dan Esintiler isimli kitaptan) s. 74; *Bammat*, *a.g.e.* s. 407.

Aşk adamı isen nesep düşüncesinden geçmen lâzımdır,
Şu İranlıdır bu Arap'tır demeyeceksin.”

...“Biz Rum ve Arab'a bağlı değiliz, bizi birbirimize bağlayan soy sop değildir.”

...“Biz Hicaz'lı' sevgiliye gönül vermişiz. Bizi birleştiren budur.”¹¹⁸

Nesebe, soya ifrat derecesinde kıymet vermek, toprağa ve kana bir bağlılık ifâde etmektedir. İlahî dinlerin bütünü bu düşünceyi ıslah eder. Hakiki mü'min için nesebi, ırkı, mesleği ne olursa olsun bütün mü'minler kardeştir. Bütün bu şartlar İkbâl'e göre kişinin benliğinin kuvvetlenmesi için lüzumludur. İkbâl'in düşüncesinde bir millet büyük bir benlik olarak tasavvur edildiğinden ferdin benliğinin gelişmesi için ne lâzımsa milletin ve devletin benliğinin gelişmesi için de aynı şartlar lüzumludur.

İkbâl, birçok şiiirinde ırkçılık kokan milliyetçiliği, kendi milletine ve memleketine tapmaya kadar varan zihniyeti ağır ifâdelerle eleştirerek bu durumun İslâmiyet'in râhuna aykırı olduğunu ispat etmek istemiştir.

İkbâl'e göre, milletlerin topyekün benliklerini zayıflatıp yıkan başka bir husus da “körü körüne taklitçilik”tir. O, bu konuda şöyle der:

“Ne güzel olurdu iyi bir insan eskinin bağından kurtulup yürüyeydi;
Eğer taklid güzel bir şey olsaydı Peygamber de dedelerinin yolunda yürürdü.”¹¹⁹

İkbâl'e göre, bu taklitçilik hem eskimiş ve çağı geçmiş düşünce sistemlerinden vazgeçmemek hem de başka milletleri körü körüne taklit etmektir.

İkbâl'in, özellikle üzerinde durduğu, Müslüman milletlerdeki Batı taklitçiliğidir. Dolayısıyla Müslümanlar, Batı'da gördükleri görünüşte parlak ve göz kamaştırıcı medeniyetlerini taklid etmek istemektedirler. Ancak bunun altında saklı bulunan sahte ve zararlı yönünü görememektedirler.¹²⁰ O, bu konuda şöyle der; “Garbın taklidi, Şarkı benliğinden uzaklaştırır. Bu kavimlerin Garbın tenkidini yapması gerekir.”¹²¹ İkbâl'e göre, Avrupalıların ilim ve fenninin alınması lâzımdır, yoksa kıyafetlerinin ve musikilerinin alınmasıyla medenî olunmaz.¹²² Evet, Batı'nın ahlâkı her ne kadar İkbâl'i hayal kırıklığına uğratmış olsa da, Avrupalıların enerjik hayat tarzından, icat yeteneklerinden ve teşebbüs güçlerinden etkilendiği. Bu sebeple manevî boyutu eklenmesi şartıyla Batı'da keşfedilen en son ilmi bilgilerin İslâm'a adapte edilmesinin de mümkün olabileceğini düşünmüştür.

118. İkbâl, *Peyâm-ı Meşrîk*, s. 39, 51.

119. İkbâl, *a.g.e.* s. 138.

120. İkbâl, *Câvidnâme*, s. 313.

121. İkbâl, aynı yer,

122. İkbâl, aynı yer.

İkbâl'in Düşüncesinde Varlığın Bir Tezâhürü Olarak "Aşk"

Bütün yüceliğine rağmen akıl, tek başına insanı Allah'a ulaştıramaz. Aklı, tek rehber olarak kabul eden filozoflar ya Allah'a varamamışlar veya sonunda aşka teslim olmuşlardır. Yani akıl ancak bazı cüz'î gerçekleri kavrayabilir, fakat küllî hakikatleri özellikle Allah'ı akılla kavramak mümkün değildir. Bu esnada aşk devreye girer ve Mutlak Hakikat'le direkt temâsa geçer. Dolayısıyla Mutlak Öz'e ulaşıp ondan bize sesler getirecek olan aşktır. Çünkü öz, kendisini aşk dediğimiz bir temel duygu ve arzu ile hissettirmektedir. Allah'a varabilmek aşk mertebesine yükselmekle mümkündür.¹²³

Kur'ân-ı Kerîm, kemâl noktasına ulaşmış imanı, aşk olarak tarif eder.¹²⁴ İslâm âlimleri dinin esâsını ihlâs olarak tarif ederlerken, ihlâsı da: "karşılık beklemeden sevmek" olarak nitelendirmişlerdir.¹²⁵

Buharî'de yer alan bir Hadîs-i Kudsi'de şöyle buyrulmuştur: "Kulum bana ibadetlerle o kadar yaklaşır ki, onu severim. Bir kere de onu sevdim mi, artık ben o kulumun işittiği kulağı, göreceği gözü, şiddetle kavrayacağı eli ve yürüteceği ayağı olurum."¹²⁶

Mutasavvıflar gerçek aşkı, mecâzî aşk dediğimiz ölçülü ilişkilerden şu şekilde ayırmışlardır: Aşık, sevgilinin kahır ve lütfü arasında fark görmez. Her şey Allah'tan geldiğine göre, O'nun nimeti kadar belâlarına da "Hoş geldin." diyebilmelidir. "*Allah'ın yolunda her ne vâki olursa iyidir. Dostun nâhoşluğuna merhabâ.*"¹²⁷

Mutasavvıflara göre, kulun Allah'a muhabbeti, kulun kalbinde duyduğu bir şey olup, lafızla ifâde edilemeyecek kadar latîf bir histir. Bu hal ve his, insanı Hz. Allah'ı ta'zîm etmeye, O'nun razısını her şeye tercih etmeye, ünsiyet ve ül-fetini, devamlı sûrette kalbi ile O'nu zikrederek bulmaya ve O'na karşı içinde bir heyecan duymaya sevk eder.¹²⁸ Mutavavvıflar tarafından muhabbet, gerek gıyâbında gerekse huzurunda sevgiliye muvâfakat etmek olarak anlaşılmıştır.¹²⁹

Felsefî düşüncede aşk, Allah'a karşı duyulan muhabbet olup, Allah'ı saf iyilik ve insanlarda mevcut sevginin nesnesi olarak kabul ederler. Yaratılmış her varlık doğuştan salt iyinin aşkıyla bezenmiştir. Bunun için dünyanın yaratılışı-

123. Hayrani Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 1992, s. 66.

124. 2/Bakara, 165.

125. Öztürk, *Kur'an ve Sünnete...*, s. 404.

126. Erdem, Hasan Hüsnü, *İlâhî Hadisler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 35.

127. İkbâl, *Câvidnâme*, s. 93.

128. Kuşeyrî, *a.g.e.* s. 492.

129. İbn Arabî, *İlâhî Aşk*, Çev: Mahmut Kanık, İstanbul, 1992, s. 169.

nı veya var olan her varlığın taşıyıp yayılmasının prensibi aşktır. İşte bu prensiple her şey zarûret kanununa göre Allah'tan gelir ve gene O'na döner.¹³⁰

Aşk için, “müfrit muhabbet”,¹³¹ “sevginin mertebesi”, “varlığın aslı”, “yaratılış sebebi” gibi tanımları yapılmıştır.¹³² Muhabbet nurdur, aşk ise ateştir. Muhabbet şiddetli ve kuvvetli olunca aşk meydana gelir. Mutasavvıflar aşkı, “hakiki aşk” ve “mecâzî aşk” diye ikiye ayırmışlardır. Hakiki aşk, Allah sevgisinin gönlünde gâlip olması ve onun bütün gönlünü kaplamasıdır¹³³. Mecâzî aşk insanın insana veya herhangi bir eşyaya duyduğu sevginin göz yoluyla gönüle yerleşmesidir.¹³⁴ Mecâzî aşk, geçici ve yok olucu olan şeylere alâkasından dolayı, bunlar yok olunca sevmek ve aşk da yok olur. İslâm düşünürleri her iki aşkın da makâmının kalp olduğunu belirlemişlerdir.¹³⁵

İkbâl'in düşüncesinde aşk, benliği kuvvetlendiren en önemli unsurlardan biridir. Aşk, su ve topraktan yaratılmış insanın yanışı ve çırpınısıdır. Damarlarda kanın dolaşarak hayatın devam edip etmemesi önemli değil, asıl önemli olan ciğerin aşkla yanmasıdır.¹³⁶ Dünya hayatını yuva kurmak, gül koklamak gibi maddî şeylerle meşgûl olmayı abes kabul eden İkbâl, böylelerinin nefesleri var olduğu hâlde gönülden habersiz, aşksız ve şevksiz yaşadıklarını belirtir. İkbâl'e göre dünya, aşk sarhoşluğunun verdiği âh ve feryâd ile yükseliş yeridir.¹³⁷ Mevlânâ, dünya zenginliğine sahip olanın hiçbir kıymeti olmadığını, gönül sahibi olmanın asıl zenginlik olduğunu belirterek Allah'ın da kullarından bunu istediğini belirtir:

“Ey zengin! Yüzlerce çuval altın getirsen
Tanrı der ki: A iki büklüm adam, gönül getir.”¹³⁸
“Can, yücelmeye yükselmeye can atar;
Ten, kazanca, ota, yiyeceğe içeceğe.”¹³⁹

-
130. Altıntaş, *İbn Sînâ Metafiziği*, Ankara 1985, s. 73; Krş. Mehmet Bayraktar, “Varoloğun Sebebi ve Varlığın Delili Olarak Aşk”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi D*, c. XXVII, s. 299.
131. Cebecioglu, *a.g.e.* s. 120; Uludağ *a.g.e.* s. 58.
132. Necmüddin Kübra, *Tasavvufi Hayat*, Haz.: Mustafa Kara, İstanbul, 1980, s. 19, s. 172.
133. Neseфи, *a.g.e.* s. 149.
134. Uludağ, *a.g.e.* s. 58, Krş. Mehmet Bayraktar böylesi bir aşka “komedik aşk” tabirini kullanır. Bkz. *Yunus Emre ve Aşk Felsefesi*, Ankara, 1991, s. 37.
135. Geniş bilgi için: Gazalî, *İhya-u Ulûmu'd-Dîn*, C.IV, s. 597, vd.; Krş. İbn Arabî, *Futûhat el-Mekkiyye*, Terc: Selahattin Alpay, İstanbul 1971, s. 303.
136. İkbâl, *Bâl-i Cibrîl*, s. 65.
137. İkbâl, *Bâl-i Cibrîl*, s. 65; Zebûr-ı Acem, Ali Nihat Tarlan'ın Şark'tan Haber ve Zebûr-ı Acem isimli eserlerini birlikte tercüme ettiği aynı kitap), s. 150.
138. Mevlânâ, *a.g.e.* C.V s. 74.
139. Mevlânâ, *a.g.e.* C.III, s. 363.

Aşk düşüncesi, İkbâl'in fikriyatında ilâhî aşk olarak tezâhür eder. İkbâl, ilâhî aşkın insanı uyanık ve akıllı yaptığını, bunun karşısı olan şehvî aşkların insanı ahmak yaptığını belirtir: “*İlâhî aşk ve vecd ki insanı uyanık ve akıllı tutar. Şehvî aşk ve şevk ki insanı ahmak ve sersem yapar.*”¹⁴⁰ İkbâl'in bu görüşünü manevî mürşidi olan Mevlânâ ile paylaştığını görmekteyiz:

“Ancak zâhirî güzelliğe ait bulunan aşklar, aşk değildir. Onlar nihayet bir ar olur.”¹⁴¹

Mutasavvıflar ilâhî aşkın kalbe yerleşmesiyle birlikte insanın içini yaktığını, akli şaşkın, gözü kör ettiğini belirtirler. Hatta âşık o hale gelir ki, büyük korkuları dahi küçük görür ve bunlara dalmaktan çekinmez.¹⁴² Nitekim, Râbiatü'l-Adaviyye, “*Gerçek mânâda Allah'ı seven kişinin inlemesi ve aşkı mabûbu olan Allah'la beraber olmadıkça dinmez.*”¹⁴³ diyerek, gerçek aşkın kalpte iniltir meydana getireceğini belirtmektedir. Aynı şeyi Hacı Bayram-ı Veli'de de görmekteyiz.

“Yandı bu gönlüm yandı bu gönlüm;
Yanma da derman buldu bu gönlüm.”¹⁴⁴

Gönüldeki yanışın boşuna olmadığını ifâde eden Hacı Bayram-ı Veli; aşk ateşinin insanı yakmasıyla olgunluk mertebesine ulaştırdığını belirtmektedir.

Nitekim İkbâl de; gerçek hayatı, aşktan dolayı yanışı kabul etmekte olup aynı zamanda aşkla insanın hür olacağını ve kimseden korkmayacağını belirtmektedir:

“Damarlarda kan dolaşmış dolaşmamış ne çıkar,
Asıl hayat ciğerin yanışındadır.”¹⁴⁵
“Ne Sultana muhtaç olur ne de Sultandan korkar,
Aşk hürriyeti kazanmadır, aşk kimseye minnet etmemektir.”¹⁴⁶

İkbâl'e göre hayatta âşğın yapamayacağı hiçbir şey yoktur, her imkânsız görülen şeyler aşk sayesinde mümkün hale gelir:

“Mü'min aşktan, aşk ise mü'minden zuhûr eder,
Bizim imkânsız gördüğümüz şeyleri aşk, mümkün hale kor.”¹⁴⁷

140. İkbâl, *Bâl-i Cibril*, s. 62.

141. Mevlânâ, *a.g.e.* C.I, s. 16.

142. Necmüddin Kübra, *a.g.e.* s. 120.

143. Sühreverdi, *Avarifü'l-Maarif*, Çev: H. Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, İstanbul 1990 *a.g.e.* s. 630.

144. Cebecioğlu, Hacı Bayram-ı Veli ve Tasavvuf Anlayışı, Ankara 1994, s. 274.

145. İkbâl, *Bâl-i Cibril*, s. 67.

146. İkbâl, *a.g.e.* s. 143.

147. İkbâl, *Rumûz-ı Bihôdî*, s. 5.

İnsanın ruhunda fırtınalar koparan aşk, İkbâl'in ifâdesiyle insanın benliğinin şuuruna ermesini sağlar. Bunun için Hak diyarına götüren yollar çoktur, fakat sadece aşk yolu en iyi ve en kestirme olarak Hakk'a götürür.¹⁴⁸

İkbâl'e göre aşk hayatın usûl ve kanunudur. Bu sebeple aşk sayesinde yer yüzünde bulunan unsurlar, toprak, su, hava ve ateş, tıpkı ilk çağ Yunan filozoflarından Empedokles (M.Ö. 490-432)'in varlık düşüncesinde olduğu gibi, aşk sayesinde birleşirler. Aşkı bu kadar yücelten İkbâl'e karşılık Empedokles, bir adım daha atarak, aşkın zıddı olan nefretin, bu unsurların dağılmasını sağladığını belirtmektedir.¹⁴⁹

Aşkın bunca teorik yanının yanında bir de pratik yönünün olması gerekir. Aşkın pratiğini İkbâl, kelime-i tevhide dayandırmaktadır. İkbâl şöyle demektedir:

“Aşk ise bizim yüreklerimizin yanıışı ile yaşıyor.
La ilâhe illallah kıvılcımı ile parlıyor.”¹⁵⁰

Daha önce de belirtildiği gibi mutasavvıflar aşkı genellikle akla mukâbil bir kavram olarak ele almaktadırlar. Aşk hakkı bulmada emin bir rehberdir. Ancak akıl, Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellîleri olan varlıklar âleminde dolaşır ve o âleme ilişkin izahlar yapar. Dolayısıyla akıl, Allah'a varma arzusuna uzaktan tercüman olursa da insanı hedefe götürmez. O hâlde akıldan hizmet bekleyenler onu, aşkın emrine verip aşkın parlaklığıyla parlatmalıdırlar. Aksi hâlde aşktan uzaklaştırılmış akıl ve onun ürünü olan bilgiler insanı özlenen yönde yürütme yerine cambazlık ve menfaat oyunu hâline getirir. Mutasavvıfların bu görüşleri Mevlânâ'da şu şekilde tezahür etmektedir:

“Bahtı yâver ve tâlihi kutlu olan bilir ki, akıl ve zekâ taslama İblistendir, aşk Âdem'den”.

“Aşk ileri gidenler için gemiye benzer. Gemiye binen kişinin bir âfete uğraması nâdirdir. Çok defa kurtulur.”¹⁵¹

Ayrıca, akli ve zekâyı bırakıp gönüle dalarak hayranlığı satın almayı telkin eder. Akıl ve zekâ zan ve şüphe olmasına karşılık hayranlık bakış ve görüştür. Nihayetinde aşka götürür.¹⁵²

148. İkbâl, *Zebûr-ı Acem*, s. 150.

149. Sahakian William S., *Felsefe Tarihi*, çev.: Aziz Yardımlı, İstanbul, 1997, s. 24; Walter Kranz, *Antik Felsefe*, çev.: Suad Y. Baydur, İstanbul 1984, s. 97.

150. İkbâl, *Rumûz-ı Bihôdî*, s. 31.

151. Mevlânâ, *a.g.e.* C.IV, s. 115.

152. Mevlânâ, *a.g.e.* aynı yer.

İkbâl, akıl ve aşkı birbirine zıt bir konumda değil de, tasavvufî düşünceye mutâbık olarak aklın aşkın emrine verilmesini ister. Ancak bunların birbirlerini tamamlayan, aralarında yakın ilişki bulunan bir konumda olmaları gerekir. İkbâl, akli tek başına filozoflar gibi aşksız yol alan bir kılavuz olarak düşündüğü zaman, zamanın esîri, göz ve kulak putlarının hizmetkârı olarak kabul eder.¹⁵³

İkbâl'e göre akıl, herkeste var olan bir şeydir. Herkesin vücûdu kan ve topraktır. Ancak bu akıl, kan ve topraktan oluşan insanın içinde gizli saklı bir sır vardır işte o gönüldür. Gönülde yerleşen aşktır. Bunun için akıl ve aşk her ikisinin de bulunduğu mekân insandır. Yalnız akıl, dikkatle kâinattaki bütün tezâhüratları inceler ve onlardan zevk alır, ibret alır. Ancak madde ve mânânın sırrına aşk olmadan ulaşamaz.¹⁵⁴ Aklın Hakk'a ulaşmada yavaş davrandığını belirten İkbâl, bunun sebebini şöyle açıklamaktadır:

“Akıl, renk ve kokuya sarılmış olduğu için dostun yolunda aheste yürüyor. Aşk ise yıl ve ay bilmiyor, yolun, çabuk ve yavaşını, yakın ve uzagını bilmiyor”.

Maddî, dünyevî tezâhürata düşkün olan akla, her sıfattan uzak olan rengi, kokusu, mekânı, zamanı olmayan ilâhî mâşûka gitmek zor geliyor. Çünkü bu yol tam bir tecrit ve tam bir tasfiye ister. En ufak bir maddî bağıllık bu yolda ilerlemeye engel teşkil eder. Maddî bağıllık derken fikirlere, hayallere, ilmi sistemlere de bir bağıllık olabilir. Mevlânâ'nın dediği gibi:

“Aşkın beşle altı ile işi yoktur, onun maksadı dostun cezbesinden başka bir şey değildir.”¹⁵⁵

O hâlde aklın didinmesi yalnızca zorlu hedefine götürür. Aşk ise dünyaya ehemmiyet vermeden zaman ve mekânları olmayan ruhanî âleme taarruz yaparak onu fetheder.¹⁵⁶ Zaman ve mekânı olmayan dünyayı fethettikten sonra insan bu dünyanın icaplarını başka türlü görmeye başlar artık. Mânen ölmüştür ve mânen kıyâmeti görerek ilâhî huzurda ebedî hayata kavuşmuştur. İkbâl bu durumu şu mısralarıyla dile getirir.

“Aşk mekânsızlığa taarruz etmek demektir.
Mezarı görmeden bu dünyadan ayrılmak demektir.”¹⁵⁷

153. İkbâl, *Peyâm-ı Meşrik*, s. 32.

154. İkbâl, *Câvidnâme*, s. 34.

155. Mevlânâ, *a.g.e.* c. VI.s.3.

156. İkbâl, *Câvidnâme*, s. 36.

157. İkbâl, *a.g.e.* aynı yer.

İkbâl'e göre, aşk bir gizli derttir ve bu kimde yoksa onun teni vardır, ama canı yoktur. Bunun için can isteyenin yaşamak isteyen, sonsuz bir aşk ve hummalı bir çırpınısı istemeyi ihmâl etmemesi gerekir.¹⁵⁸

İkbâl, birçok eserinde aşkla aklın karşılaştırmasını yaparak; akli Garplılar, bir kurnazlık ve hayat prensibi görürken, Şarklıların aşkı kâinatın özü olarak gördüklerini belirtmektedir. Aklın hakkı tanınması aşk sayesinde mümkündür. Aşka gelince o, akıldan sadece bir dayanak olarak yararlanır. Eğer aşk akılla yan yana gelirse müstesnâ bir âlem kurar. Yani Şarktaki aşkın, Garptaki akıl ile karşılaşmasından bugün lazım olan yeni dünya nizâmı husûle gelebilir.

İkbâl'e göre, insan aşk sayesinde hürriyetine kavuşur. Çünkü akıl, dünyadaki kemiyet ve keyfiyet içerisinde gezerken, aşk bunlardan uzaktır. Akıl "ben" der ve hep kendi menfaatini düşünür. Aşk ise feragati paylaşmayı ve başkalarına hizmet etmeyi prensip edinir. Bunun için İkbâl akıl ve aşkı karşılaştırırken akli, dünyevî şeylerin sembolü, aşkı uhrevî şeylerin sembolü olarak tanıtır: "*Akıl sevin ve mes'ûd ol der, aşk kul ol ve bu yol ile hür ol der.*"¹⁵⁹

Tasavvuf düşüncesinde aşk, akla mukâbil bir kuvvet olarak ortaya konunca onun ilimle de ilgisi üzerinde durmak zarûreti hâsıl olmaktadır. Çünkü ilim aklın bir semeresidir. İlim, akıl ile aşk arasında yer alan bir düşünce ürünü olarak zikredilebilir. Kur'ân-ı Kerîm'de ilimden bahseden pek çok âyet bulunmakla beraber ilmin önünde araştırılması gereken hudutsuz bir âlem ve imkânın var olduğu belirtilmektedir.¹⁶⁰

İlim, İkbâl'in düşüncesinde dünyada olup bitenlerin yani koku ve renk dünyasının tefsiridir; göz ve gönül onunla beslenir. İlmin bu verileri neticesinde insan hayretle ve hayranlıkla cezbe ve iştiyâk makamına yükselir ve Cibril'in Hz. Peygamber'i ilâhî huzurda yalnız bıraktığı gibi insanı yalnız bırakır.¹⁶¹ İlim aşkla kucaklaşırsa İkbâl'in ifâdesiyle mutlu bir âlemi hazırlayıcı unsurlar arasına girer. Bu konuda İkbâl şöyle demektedir:

"İlim harf ve sese kanatlar verir,
Cevherin temizliğini cevher olmayana verir.
İlmin feleklerin sonuna kadar yolu var,
Güneşin gözünden bile bakışı alıp götürüyor.

Onun verileri, bütünüün yorumudur; bütünüün takdîri onun tedbîrine bağlanmıştır.

158. İkbâl, *Peyâm-ı Meşrîk*, s. 39.

159. İkbâl, *Rumûz-i Bîhódî*, s. 24.

160. 42/Şuarâ, 197; 5/Mâide, 105; 35/Fâtır, 23; 2/Bakara, 32.

161. İkbâl, *Câvidnâme*, s. 330.

Çöle diyor ki; “Buğday ver.” veriyor; denize diyor ki; “Serap ver.” veriyor. Onun gözü, kâinatın temellerini görebilmek için kâinatın tecellilerine bakıyor.

Eğer gönlünü Hakk’a bağlarsa peygamberlik oluyor.

Eğer Hak’tan uzak kalırsa kâfirlik oluyor.”¹⁶²

Yani ilim ibadet için, ibadet de Allah’ı bilmek içindir.

Aşk ve Hak’tan uzak kalan ilim, İblis ve Fir’avun’un yanında yer alarak onların bağlı olduğu değerler manzûmesine göre değerlendirilmektedir.

“Kalp ateşi bulunmayan ilme, şer diyebilirsiniz.

Onun nûru tamâmen karanlıktır.

Onun gazından âlem kör ve âmâ oldu; onun buharı olanın ve olacağı yapraklarını yere seriyor.”¹⁶³

Aşksız ilmin neticesi, dünyayı tahrip eden harplerdir. Zâhiren bahar gibi hayat verici görünseler de bâtinen güz gibi her alanın güzelliğini nihayet bütün varlığını mahvetmekte, yaratıcı, itmâm edici bir faaliyet göstermemektedir.

Dinsiz ilim yalnız insafsız olup muharebeler kanuna aykırı baskınları getiriyor. Çünkü Allah’a karşı bir mesuliyet tanımıyor. İlim aslında nurlu bir kuvvettir. Fakat aşktan uzaklaşınca nurlu sıfatlarının yerine zulmetten sıfatlar giyiyor:

“Avrupalıların göğsündeki ateş ondan geliyor,

Gece taarruzu ve yağmanın lezzeti ondan geliyor.

Günlere fezâ bir yürüyüş veriyor, milletlerin sermâyesini alıp götürüyor.

Onun kuvveti İblis ile dost oldu, onun nuru ateşin sohbetinden ateş oldu.”¹⁶⁴

Son birkaç yüzyıldır Batı’nın sömürgeciliği ve ilminin Materyalizmine karşılık özellikle İslâm dünyasının Yaratan’dan ve O’nun kitabı olan Kur’ân-ı Kerîm’den uzaklaşmasını dile getiren ve çağımızda bu gerçeği haykıran İkbâl olmuştur. Görüldüğü gibi eserlerinde, Allahsız ilmin, insanlık dünyasına yağdırdığı belâları ve felâketleri çeşitli vesilelerle dile getirmektedir. İkbâl ilmi, yanında yer aldığı şeye göre ya dost ya da yılan olabilen bir kavram olarak görmektedir.¹⁶⁵ Bu vesîle ile Avrupa medeniyetinin Materyalist temellere oturmuş olması sebebiyle ilmi, bir yılan hâline getirdiklerini belirtmektedir.

162. İkbâl, *a.g.e.* s. 144.

163. İkbâl, *a.g.e.* s. 145.

164. İkbâl, *a.g.e.* s. 146; *Esrâr-ı Hôdi*, s. 59.

165. İkbâl, *a.g.e.* s. 60.

İkbâl, Müslüman'ın aşktan kopmasını İslâm adına en büyük belâ olarak te-lakkî ederek bu tehlikeyi şöyle dile getirir:

“Kalbi Allah’ın rengi ile boya, aşkın şan ve şerefini yükselt,
Müslüman’ın tabiatı sevgi yüzünden yüksek ve gâliptir.
Müslüman eğer âşık değilse kâfirdir.”¹⁶⁶

demektedir. Yani, âşık olunması gereken varlığa âşık değilse kâfir olur demek-tedir.

İkbâl’in Siyasî Düşünceleri ve İslâm Dünyasına Etkileri

İkbâl’in en çok üzerinde durduğu ve siyasî düşüncelerinin şekillendiği hu-sus, gelecekte Müslüman devletlerde kurulacak siyasî düzenin biçimidir. Anla-şılan o ki; gelecekte yönetim şekilleri içerisinde demokrasi yönetimi ön plana çıkmaktadır. Her ne kadar demokrasinin de pek çok kusuru bulunsa da şim-dilik insanlığın demokrasiden başka bir alternatife sahip olmayacağını belirtir. Eğer bu düzen olmazsa karşılığı diktatörlük ve monarşi olacaktır. Bu iki yö-ne-tim şekli ise Müslümanların bir topluluk veya millet olarak gelişmesi açısın-dan ölümcül derecede zararlı olacaktır. İkbâl yaşadığı dönemde bunları düşü-nürken bugün geleceği görme açısından ne kadar haklı olduğu görülmektedir.

İkbâl’e göre, devleti oluşturan fertlere İslâm topluluğu, bu topluluğa da ümmet denir.¹⁶⁷ İkbâl’in tasavvur ettiği devlette dünya âhiret dengesi kurulmuş olup devlet, din ve dünya işlerinde dünyevî ve uhrevî diye bir ayırım yapmaz. Çünkü böyle bir devletin amacı; şeriatın insanlar arasında yayılmasını ve ya-şanmasını sağlamaktır.¹⁶⁸ İslâm’ın tevhîd anlayışını yansıtan İslâm Devleti’nin anayasası iki temel prensibe dayanır. Biri, ilâhî kanunların üstünlüğü, diğeri ise, bütün vatandaşların kanun önünde mutlak eşitliğidir. “*Allah katmda en üstün olanınız O’ndan en çok korkanımızdır.*”¹⁶⁹ İkbâl’e göre fertlere “manevî güç” kazandıran eşitlik anlayışı İslâmî siyasî iktidarın temeli olarak değerlendirir.¹⁷⁰

İkbâl’in eşitlik üzerinde çokça durması, onu demokrasinin İslâm’da en önemli siyasal ideal olduğu sonucuna götürmüştür. Bu yönetim şekli, İslâm’ın

166. İkbâl, *a.g.e.* s. 57.

167. “Hakikat bu sizin ümmetiniz bir tek ümmettir ve Ben Rabbinizim. O hâlde bana kul-luk edin.” 21/Enbiyâ, 92.

168. İkbâl, *Dinî Düşünce...*, s. 210.

169. 49/Hucûrât, 13.

170. İkbâl, *Dinî Düşünce...*, s. 211.

çıkarlarının Müslümanların çıkarlarından üstünlüğü kaidesine dayanır. Çünkü İslâmiyet, hürriyetlere yalnızca ictimâî menfaatler için kısıtlamalar getirirken, insanın bütün yetenek ve karakterlerini geliştirilmesi için yeterli hürriyeti de tanır.¹⁷¹

İkbâl, aslında temelleri İslâm'da bulunan ancak, çağımızda Batı'da geliştirilen demokrasi anlayışının bir kısmına katılmakla beraber, onu bütünüyle kabul etmez. Çünkü Batılı demokrasi anlayışında yetişmiş insanların fikirlerine değil, sayıya değer verildiğini belirtmektedir.¹⁷² Mevdûdî de bu fikre katılarak Batı'nın yönetim şekillerinde insan sayısına, yani halk hâkimiyetine dayandığını belirterek şöyle der: Batılının siyasî düşüncesine göre cumhuriyet idaresi halk hâkimiyetine dayanır. Yani İkbâl'in dediği gibi, insanların sayıldığı bir yönetim... İslâm'ın getirdiği politik nizamda ise, hâkim olan halkın kendisi değildir. Hâkimiyet hakkı; halkın da, kabul ettiği ve teslim olduğu Allah'a aittir.¹⁷³

Bu düşünceye göre İkbâl, yöneticilerin tıpkı Eflatun'un *Cumhuriyet*'inde ve Fârâbî'nin *el-Medînetu'l Fâzıla*'sında geçen ve vasıfları ortaya konan devlet başkanı gibi, seçkin (filozof) ve kendisinin "merd-i mü'min" diye tarif ettiği şahsiyeti ve benliği yüksek insanlardan oluşmalıdır. Aksi hâlde ideal bir demokrasi yönetimi gerçekleşemez.¹⁷⁴ İkbâl'in böyle bir düşüncesi görünüşte câzip görünse de böyle bir yönetim biçimi bu zamana kadar tam mânâsıyla gerçekleştirilmesi mümkün olmayan hayalî bir durum olarak kalakalmıştır. Çünkü demokrasi geleneklerinde salt çoğunluk prensibi esas olup mükemmel insanların görüşlerine itibar edilmez.

İkbâl'in devlet ve demokrasi fikrinde, İslâm'a da aykırı olan en küçük bir aristokrasi fikri yoktur. Çünkü ideal bir milletin gerçekleşmesi için lüzumlu şartlardan olan tevhdî ve peygamberlik anlayışında eşitliği bozacak, hukuku çiğneyecek hiçbir kanun ve uygulama yoktur.¹⁷⁵

İkbâl'e göre bir devletin savaş durumunu ortaya çıkartacak tek mâzeret toprağa sahip olmak veya başka şeyler değil, sadece Allah aşkı ve İ'lâ-i kelime-tullahdır;

"Haktan gayri bir gaye uğruna kılıcını sıyıran kimsenin kılıcı, kendi göğsüne gömülür."¹⁷⁶

İkbâl'e göre şimdilik her Müslüman topluluğu devletlerini kurup kendi içlerine çekilmeli ve geçici olarak bütün dikkatlerini sadece kendi meseleleri üzeri-

171. John Esposito, *Güçlenen İslâm'ın Yankıları*, çev: Erol Çatalbas, İstanbul 1989, s. 204; İkbâl, *Dimî Düşünce...*, s. 216.

172. İkbâl, *Darb-ı Kelîm*, s. 54; Esposito, *a.g.e.* s. 204.

173. , Ebu'l-Alâ Mevdûdî, *Hilâfet ve Saltanat*, çev: Ali Genceli, İstanbul 1972, s. 34.

174. Esposito, *a.g.e.* s. 104.

175. İkbâl, *Dimî Düşünce...*, s. 211; Mevdudî, *a.g.e.* s. 31.

176. İkbâl, *Esrâr-ı Hôdî*, s. 59.

ne yoğunlaştırmalıdır. Ta ki; bütün Müslüman devletler, aralarında cumhuriyetler topluluğu kurabilecek yetkiye ve güce erişsinler. Daha sonra bu cumhuriyetler kendi aralarında bir cumhuriyetler topluluğu kurmalıdırlar. Bu cumhuriyetler topluluğu, aralarında sun'î sınırlar ve ırk ayrımları, fertlerin sosyal faaliyet alanını daraltmak için değil, sadece tanışmalarda kolaylık olması içindir.¹⁷⁷ İkbâl'in 1912'de söylediği ve "şairin rüyası" olarak nitelenen Pakistan Devleti sevdası ölümünden birkaç yıl sonra gerçekleşmiştir. Ancak İkbâl'in Müslüman devletler topluluğu rüyası, bu devletlerarasında ne zaman gerçekleşecekse o zamana kadar İkbâl'in hayali ve rüyası olarak kalacaktır.

İkbâl, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrı olarak, ayrı kurumlar hâlinde çalışmasını yanlış bulur. Bu durumun İslâm dünyasını ve özellikle Türkiye'yi saran bir Batı cereyânı olduğunu belirtir.¹⁷⁸ Çünkü bu durumun Hıristiyanlıkta devlet ile Hıristiyanlığı karşı karşıya getirmiş olup yıllarca süren tartışmaları başlattığını belirtir.

İkbâl'in düşüncesinde, devlet yönetiminin şeklinden ziyâde, o devleti oluşturan fertlerin benlikleriyle ve sağlam bünyeye dayalı teşkilâtlarıyla ilgili fikirler ortaya koyup bu işin pratikte uygulanmasını kendinden sonraki gelenlerden istemiştir. Bu işin pratik yönünü de bildiği gibi, M. Ali Cinnah (1876-1948) ve onun arkadaşları ortaya koymuştur.¹⁷⁹

İkbâl'in düşüncesinde devleti meydana getiren unsurların en önemlisi ferttir. Fert, cemiyeti, cemiyet milleti, millet de devleti oluşturur. İkbâl'in düşüncesinde bu kavramlar iç içe ve birbirleriyle irtibatlıdır.

Fert ve Cemiyet

İkbâl'e göre fert, cemiyetin dolayısıyla, milletin temel unsurudur. Ferdin yaşayabilmesi için iç benliğini maddî hayatla irtibatlandırması gerekir. İkbâl'in deyişiyle buna; "can ve ten" işbirliği denir. Böylece fert yaşama şansını elde eder. Fertle cemiyet daima birbirleriyle dayanışma hâlinde olmalıdırlar. Tarih sahnesine cereyân eden bütün olaylarda, fertle cemiyet arasında devamlı bir münâsebetin var olduğu gözlenmiştir.¹⁸⁰ İkbâl'e göre ferdin cemiyete bağlanması fert için bir rahmettir. Cemiyet içinde kendini yok eden fert, deryalar ka-

177. İkbâl, *Dinî Düşünce...*, s. 216; Esposito, *a.g.e.* s. 205.

178. Esposito, *a.g.e.* s. 208.

179. İkbâl, *Rumûz-i Bihôdî*, s. 3; Fârâbî, *el-Medînetü'lFâzıla*, çev. Nafiz Danışman, İstanbul. 1989, s. 79.

180. Kutub Muhammed, *İslâm'da Fert ve Cemiyet*, çev. Mehmet Süslü, İstanbul, 1985, s. 208; Krs. İkbâl, *Rumûz-i Bihôdî*, s. 29.

dar genişlemek isteyen bir damlaya benzer. Fert mensup olduğu cemiyetin ve milletin değerine göre ihtirâm görür. Ferdin bir nizâma tâbi olabilmesi için cemiyet içinde yaşaması lazımdır. Çünkü ferdin tek başına bir varlığı ve rolü söz konusu olamaz. Cemiyeti oluşturan vahdet bağı İkbâl'e göre İslâmiyet sayesinde gerçekleşir. Milletin nihaî kaderi devletin teşkilât ve nizâmından çok fertlerin güç ve yeteneklerine dayanır.

Millet (Ümmet)

İkbâl'in "millet" mefhâmunda anladığı, Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in Sünnetinin etrafında kenetlenilen çeşitli ırk, dil ve renge mensup insanlar topluluğudur.¹⁸¹ İkbâl milleti, vahdet temeline dayandırarak şöyle der: "*Dinin kuvveti vahdettir. Vahdet görünür hale gelince millettir.*"¹⁸² Vahdeti gerçekleştiren fertlerin değişik bakışlardan bir tek görüş ortaya çıkaracaklarını belirterek, bu birliği gerçekleştirenlerin millet olmaya hak kazanacaklarını savunur.

İkbâl'in düşüncesinde ideal bir millet, fert gibi bir şahsiyet ve bir "ego"dur. Dolayısıyla; "ego"nun yükseltilmesi için gereken unsurların aynısı, bir "benlik" olan milletin geliştirilmesi için de geçerlidir.

İdeal Devletin Yapısı

İkbâl, eserlerinde ideal bir milletin teşkili için gerekli olan faktörleri şöyle sıralamıştır: dinî ve millî mânâda tevhdî, lider (Hz. Peygamber), kanun (Kur'ân-ı Kerîm), merkez (Mekke), toprağın işlenmesi ve kadına değer vermek.¹⁸³

Tevhid

İslâm'ın en temel ilkesinin ifâde edildiği tevhdî kelimesindeki "lâ" ve "il-lâ" İkbâl'in şiirlerinde tevhdînin iki ana unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. İkbâl'in şiirlerinde "lâ" ve "illâ" birbirlerinin tamamlayıcıları olan ve Allah'tan başka her türlü otoriteyi reddeden iki remiz olarak kullanılmaktadır. İkbâl'e göre, her türlü mücadelenin başlangıcı olan "lâ"nın "illâ"sız hiç bir anlam ve değeri yoktur. Çünkü "lâ", "illâ"nın neticeye ulaşması, yani "illâ" ile istisnâ edi-

181. İkbâl, *Peyâm-ı Meşrik*, s. 39

182. İkbâl, *Câvidnâme*, s. 313.

183. İkbâl, *Rumûz-i Bibhâdi*, s. 12, vd; *Câvidnâme*, (giris), s. XXXIV; Bammat, *a.g.e.* s. 407.

len Allah'ın tenzih edilmesi için gereklidir. Asıl vurgulanmak istenen Allah'ın varlığı ve birliği meselesidir¹⁸⁴

İkbâl'in tevhîd düşüncesinde Allah'ın birliği, insanların birliğine aksetmektedir. Yalnız gerçek tevhîd sayesinde insanların birliği ve ondan dolayı müstakbel bir sulh temin edilebilir.

Tevhîd, “Bin gözle bir tek hedefe bakmak demektir.”¹⁸⁵

Tevhid, bin zerreyi bir güneş hâline getiriyor.

Mevlânâ'nın dediği gibi:

Âferin üstâd akl-ı küll'e yüzbinlerce zerreye birlik bahşetti.”¹⁸⁶

İkbâl'in eserlerinde tevhîd fikri fert bazında; “La İlähe İllallah” kelime-i tevhîdini can ve teninde bizzat yaşamak, cemiyet bazında ise kelime-i tevhîd etrafında birlik oluşturmalıdır. Bu birliğe “millî birlik” denilebilir:

“Fert, tevhîdden dolayı lâhûtî oluyor.

Millet, tevhîdden dolayı ceberûtî oluyor.

İkisi de tevhîdden ötürü kemale erişir.

Onun hayatı celâl, bununki cemâldir.

Bu bir Süleyman'dır; o bir Selmân'dır;

O tepeden tırnağa fakr, bu sultândır.”¹⁸⁷

Kısaca, İkbâl'e göre dinî mânâda tevhîdden, millî ve siyâsî mânâdaki tevhîde geçiş Allah'ın iradesinin millet hayatının her alanında gerçekleştirilmesidir.¹⁸⁸

Peygamberin Rolü (Lider, Yönetici, Örnek)

İkbâl'e göre peygamber, tevhîd prensibini gerçekleştiren bir örnektir. Tevhîd, evvelâ peygamberin şahsiyetinde gerçekleşir. İkbâl peygamberi rolünü şöyle anlatır:

“Dünyadaki varlığımızın temeli peygamberliktir,

Dinimiz, şariatımız peygamberlikten ileri gelmiştir.

184. İkbâl, *Armağân-ı Hicâz*, çev.:Ş Ali Nihat Tarlan, Ankara 1956, s. 40; Kaplan, İbrahim, “Muhammed İkbâl'in Tevhid Yorumu”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/1 Elazığ 2007 (83-101) s. 93 vd.

185. İkbâl, *Câvidnâme*, s. 341; *Rumûz-i Bihôdî*, s. 12.

186. Mevlânâ, *Mesnevî*, çev.: Veled İzbudak, İstanbul, 1988 c. I-VI, C.IV, s. 286; İkbâl, *Dinî Düşünce...*, s. 210.

187. İkbâl, *Câvidnâme*, s. 341.

188. İkbâl, *Dinî Düşünce*, s. 261; Fârâbî, *Medîne...*, s. 80.

Peygamber yüz binlerce şahsı tek varlık hâline getirir.
Muhtelif kısımlara ayrılmayacak kadar âhengin birliğini gerçekleştirir.
Yani peygamber nefes birliğini ve maksat birliğini sağlamıştır.”¹⁸⁹

Peygamberlik, tevhîdi milletin gönlüne sindiren, insanlara hakiki bir millet şuuru aşıl原因 ve onun ideal şeklini gerçekleştiren bir kuvvettir. Bu kuvvetini peygamber, toplumda Kur’ân-ı Kerîm’in ifâdesiyle “üsve-i hasene”¹⁹⁰ olma vasfında ifâdesini bulmaktadır.

Kur’ân-ı Kerîm (Kanun)

Tevhîd ve nübüvvet temelleri üzerine oturtulmuş milletin bir kanunu olması lâzımdır. Ancak bu kanun insanlara göre değişikliğe uğrayan değil, asırlar boyunca değişmeyen fert ve cemiyetlere yol gösteren bir rehber olmalıdır. İkbâl’e göre bu da Kur’ân-ı Kerîm’dir. İkbâl, bunun için, “*Muhammed dininin iç yüzü*” diye bir ifâde kullanır.¹⁹¹

Mekke (Merkez, Başkent)

Yukarıda sayılan faktörler doğrultusunda ilerleyen milletlerin bir merkeze ihtiyacı vardır. İkbâl’in düşüncesinde ideal bir milletin merkezi Mekke ve Kâbe’dir. İcrâ ettiği fonksiyon itibariyle hangi ırk ve mezhebe mensup olursa olsun ibadet maksadıyla yılda bir defa toplanılan bir merkezdir. İkbâl nihaî bir hedef olarak gördüğü Müslümanların birliği fikri bugün pratikte uygulama sahası henüz bulmuş değildir. Dolayısıyla İkbâl’in düşüncesinde oluşturduğu Mekke merkezli bir tek devlet fikri gerçekleştirme hayalî biraz ütopya gibi görünmektedir. Ancak İkbâl’in de belirttiği gibi ayrı ayrı devletler hâlinde teşekkül etmiş Müslüman milletlerin aralarında sıkı bir manevî ve iktisadî bağın kurulmasıyla yılda bir defa dahi olsa bir araya gelerek sıkı bir işbirliği bağı kurmaları mümkündür. Bugün bu umutların ilk ışıkları belirmekte olup yakın zamanda daha iyi gelişmelerin meydana geleceği muhakkaktır.¹⁹²

189. İkbâl, *Rumûz-i Bihôdî*, s. 35; Schimmel, *Câvidnâme*, (giriş) s. XXXIV.

190. 33/Ahzâb, 21.

191. İkbâl, *Rumûz-i Bihôdî*, s. 56.

192. İkbâl, *Rumûz-i Bihôdî*, s. 56; Hamidullah, *İslâm’da...*, s. 94; Mahir İz, *Din ve Cemiyet*, Haz.: Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, 1990, s. 58; Garaudy, Roger, *İslâm ve İnsanlığın Geleceği*, çev.: Cemal Aydın, İstanbul 1991, s. 22.

Böylelikle İslâm devletleri üzerinde oynanan gizli oyunlar ve menfaatçi çevrelerin çıkar planları bozulur. Aralarında birlik ve beraberlik şuuru geliştirilmiş olur.

Toprağın İşlenmesi

Toprağın sunduğu nimetlerden istifâde etmek, âlemi tanzim eden kuvvetleri ele geçirmek ideal bir milletin teşkîli için aranan şartlardandır. Bunun için tabiat bilgisinin tahsil edilmesi ve tatbikata konulması lâzımdır. Tabiat kanunları insanı kolayca ele geçirir. Ama insan bunları öğrenir, dayanma gücü kazırsa bir daha tabiat insanı ele geçiremez. İkbâl'e göre mâsivâ ele geçirilmek, ona hâkim olmak için yaratılmıştır. Ama buna hâkim olmak kolay olmayacaktır. Bunun için insan zorluklarla pençeleşmeli, en zor görünen şeyler bile çalışma ve gayret neticesinde kolay hale getirilmelidir.¹⁹³ İkbâl'e göre mâsivâyâ ehemmiyet vermemek ve alçak telakkî etmek fikrî yanlıştır. Çünkü bu âlem Müslümanlar için yaratılmıştır:

“Ey afyon çekip uykuya dalan, sen bu sebepler âlemine yani mâsivâyâ alçak vasfını veriyorsun. Kalk mahmurlaşmış gözünü aç; bu varlığa mecbûr ve mahkûm olan âlemi alçak telâkki etme;

Bu âlemin varlığının gayesi, Müslümanın bütün melekâtiyle zâtını genişletmektedir.

Müslüman nelere muktedirdir, onu denemektir.”¹⁹⁴

Millet tabiata hâkim olmanın yanında, onun örtüsünün altındaki gizli perdeyi ve neş'eyi zevkle seyretmelidir. Tabiata bakarken bir “kör” gibi değil, kalp gözüyle temâşâ ederek yaratılış gayesini düşünmelidir.¹⁹⁵

Kadına Değer Vermek

İkbâl'in kadın dediği, İslâm'daki annelik rolüdür. Kadın erkeğin libâsıdır, çıplaklığını örter.¹⁹⁶ Onu bir hizmetkâr gibi telakkî edenler Kur'an-ı Kerim'i anlamamışlardır. Çünkü annelik kutsal bir vazifedir ve peygamberlikle irtibatlıdır. Anne şefkati peygamber, hatta Allah'ın şefkatine benzer. Bunun için an-

193. İkbâl, *Rumûz-i Bihôdî*, s. 46.

194. İkbâl, *a.g.e.* s. 44.

195. 6/En'am, 101; 46/Ahkâf, 3; 21/Enbiyâ, 30.

196. 2/Bakara, 178.

ne, insanlığa rahmettir. Ana şefkati, onun yüzündeki karakter çizgileri insanlığın kaderinin aynasıdır.

İkbâl'e göre milletin teşekkülü için analara ta'zîm ve hürmet şarttır. Annelerin ceptikleri acılar toplumun benliğini kuvvetlendirir. Dünyanın değeri para, kumaş, altın veya gümüşle, onun değeri sıhhatli taze ve kudretli dimağlara sahip çalışkan, cevval ve çevik evlatların yetiştirilmesiyle ölçülür. Bunun için İkbâl şunu söyler:

“Kardeşliğin ince mânâsını koruyan analardır.
Kur’ân’ı ve milleti kuvvetlendiren analardır.”¹⁹⁷

İkbâl, eserlerinde, kadınlara hitâb ederek onlara bazı mesajlar vermek istemiştir. İkbâl, özellikle bu asırda Batı'dan esen eşitlik ve özgürlük gibi, görünüşte güzel, fakat istismâra açık laflarla kadınların kandırılıp insanlıktan çıkarıldıklarını dile getirmekte ve gereken uyarıyı yapmaktadır.

Fikrî ve fizikî görünüşü Garp medeniyetiyle sıvanmış kadınları İkbâl, kadın olarak saymaz ve bu gibilerinin milletini birbirine bağlayan bağları kopardığını belirtir. Bu gibilerin hürriyeti, küstahlık ve fitneler doğurduğuna, ar ve hayâ duygusunu yitirdiğine işaret ederek, hatta bunların güzelliklerinin bozulması için ana olmayı arzulamadıklarını, sahip olacağı çocuğun zahmetine katlanmayı istemediklerini belirtir.¹⁹⁸

İkbâl, kadınlara Hz. Peygamber'in kızı, Hz. Fatma'yı ve Hz. Ömer'in kız kardeşi, Fatma'yı örnek olarak takdîm eder. Hz. Fatma muhtaç birine içi yanmış, sırtındaki çarşafı çıkarıp bir Yahudiye satıp ihtiyaç sahibine verirken, Hz. Ömer'in kız kardeşi Fatma'da Kur'an okumasıyla abisinin Müslüman olmasını sağlamıştı.¹⁹⁹

İkbâl, bir milletin bekâsının kadınların iyi eğitilmesine bağlı olduğu görüşündedir:

“Cihânın sağlamlığı anaların elindedir.
Bütün varlıklar onların karakterine emânet edilmiştir.
Bu ince hakikati idrak etmeyen bir milletin işlerinde devamlı bir düzen olmaz.”²⁰⁰

Bunun için İkbâl, Müslüman kadınların Batı'dan estirilen feminist akımlara kapılmamalarını, Allah'ın zaten verdiği güzelliğin cihânı aydınlattığını, bir

197. İkbâl, *Rumûz-i Bihôdî*, s. 49.

198. İkbâl, *Rumûz-i Bihôdî*, aynı yer

199. İkbâl, *a.g.e.* aynı yer; *Armağân-ı Hicâz*, s. 46.

200. İkbâl, *Armağân-ı Hicâz*, s. 45.

daha başka şeylerle güzelleşmek için uğraşmamak gerektiğini, çünkü güzelleşeceğimiz derken bütünüyle çirkinliklerin ortaya çıktığını söyleyerek bu asrın kadınlarına gerekli uyarıyı yapar.²⁰¹

İkbâl'e göre, günümüzde Batı'dan estirilen kadın ve erkeğin eşitliği fikrini savunmak, eşyanın tabiatına aykırıdır. Çünkü yaratılışları itibariyle her yünden kadın ve erkek ayrıdır. Ayrıca kadın erkek-münâsebeti devamlı istismâr edilir. Kadının kadınlığından istifâde edilerek milletin aile yapısı ve ruhî yapısı çöküntüye uğratılır.²⁰²

* * *

Hasılı İkbâl, sadece Doğu'nun şair ve düşünürü değil, aynı zamanda gelecek on yılların problemleri ile ilgili olan ve insanlığın gelecekteki kaderini görebilen bir devlet adamıydı. Onun bazı eserlerine, konferanslarına ve mektuplarına hep, geleceğe yönelik endişelerinin birer ürünü olarak bakmak mümkündür. İkbâl, dünyanın yaşadığı I. Dünya Savaşı gibi önemli bir felâket zamanında eserler verdi. *Esrâr-i Hôdî* ve *Rumûz-i bi-Hôdî* isimli eserleri İngilizce'ye (Prof. Nicholson) çevrildi ve Batı'da tanınmaya başladı. İkinci Dünya Savaşı arefesinde vefat etti. Ancak dünyanın üzerine gelen felâketi önceden sezmiş, kendi ümit mesajlarını, yeniden diriliş mesajlarını vermeye devam etti. Çünkü yaşadığı devirde hem kendi bölgesi olan Güney Asya hem politik ve sosyal problemler yaşıyor hem de İngiliz boyunduruğu altında inliyordu. Diğer Müslüman ülkelerin durumu da bu bölgeden farklı değildi. Zaten birkaç bağımsız Müslüman ülke var, ancak onlar da Batılıların sömürgeci baskısı altında, diğerleri ise başta Osmanlı Devleti olmak üzere yıkılmaya yüz tutmuş, ezilmiş ve sömürülmüş topluluklar olarak duruyorlardı.

İkbâl, yaşadığı bölgenin insanların mâruz kaldıkları sıkıntıları dile getirmekle kalmayıp, âdetâ sömürülen, ezilen ve toprakları işgâl edilen toplumların uyanmasını ve şahsiyetlerine tekrar kavuşmalarını isteyen bu noktada hem Doğu'da ve hem de Batı'da önemli etkileri olan bir şahsiyettir. İkbâl'in İslâm dünyasında hemen hemen bütün araştırmacıların ve İkbâl uzmanlarının birleştikleri ortak nokta, düşüncelerini üç temel kavram üzerine kurmuş olduğudur. Bu üç kavram, Müslüman toplumlarının zihin dünyalarına çok önemli etkiler bırakmıştır. Bunlar “benlik”, “İnsân-ı kâmil” ve “Aşk” kavramlarıdır.

Devlet idaresinde demokrasinin pek çok eksikliğine rağmen, İslâmî bir yönetimin ideal bir şekli olduğunu kabul eden İkbâl, yöneticilerin, seçkin ve kendisinin “merd-i mü'min” diye tarif ettiği, şahsiyetli ve benliği teşekkül etmiş insanlardan oluşması gerektiği düşüncesindedir.

201. İkbâl, *a.g.e.* aynı yer; *Câvidnâme*, s. 138; *Darb-ı Kelîm*, s. 38.

202. İkbâl, *Câvidnâme*, s. 196; *Armağân-ı Hicâz*, s. 45.

KAYNAKÇA

- Abdu'l-Hamid ve B. A. Dar, "Sır Seyyid Ahmed Han," çev.: İbrahim Kalın, (*İslâm Düşüncesi Tarihi* içinde, edit.: M.M. Şerif) c. IV, (367-399). s. 367 vd.
- Ahmet Asrar, *M. İkbâl ve Mevlânâ Celaleddin Rûmî*, Pakistan Büyükelçiliği. Yay. (tarihsiz) s. 6.
- Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlâk İlmi ve İslâm Ahlâkı*, sad.: Ali Arslan Aydın, Ankara 1991, s. 167.
- Albayrak, Ahmet, *Muhammed İkbâl*, İstanbul 2007, s. 43 vd.
- Altıntaş, Hayrani, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 1992, s. 66.
- Altıntaş, *İbn-i Sînâ Metafizigi*, Ankara 1985, s. 73; Krş.
- Armaoğlu, Fahir, *XX. yy. Siyâsî Tarihi*, Ankara 1987, s. 41;
- Asrar, Ahmet, *Doğu'dan Esintiler*, İstanbul 1985, s. 16;
- Aydın, Mehmet S., "İkbâl'in Din Felsefesinde Ulûhiyet Kavramı", *İslâm Felsefesi Yazıları*, edit.: Mustafa Armağan, İstanbul 2000, (163-176) s. 172.
- Aydın, Mehmet, "İkbâl, Muhammed", *DİA*, c. XXII, (17-23).
- Azizuddin Nesefî, *İnsân-i Kâmil*, çev.: Mehmet Kanar, İstanbul 1990, s. 14;
- Bammat, Haydar, *İslâmiyet'in Mânevî ve Kültürel Değerleri*, çev.: Bahadır Dülger, Ankara 1963, s. 406.
- Bayraktar, Mehmet, "Varoloğun Sebebi ve Varlığın Delili Olarak Aşk", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXVII, s. 299.
- , *Yunus Emre ve Aşk Felsefesi*, Ankara, 1991, s. 37.
- Cebecioğlu, Ethem, *Hacı Bayram-ı Velî ve Tasavvuf Anlayışı*, Ankara, 1994, s. 274.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Edit.: Hakkı Dursun Yıldız,
- Edip, Eşref, Mehmet Akif, Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları, İstanbul 1960, s. 146.
- Erdem, Hasan Hüsnü, *İlahi Hadisler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s. 35.
- Esposito, John, *Güçlenen İslâm'ın Yankıları*, çev: Erol Çatalbas, İstanbul 1989, s. 204; İkbâl, *Dinî Düşünce...*, s. 216.
- Fahri, Macid, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev: Kasım Turhan, İstanbul 1992, s. 301. vd;
- Fârâbî, *el-Medinetü'l-Fâzıla*, çev. Nafiz Danışman, İstanbul. 1989, s. 79.
- Fazlurrahman Ensari, *İlimden Felsefeden Dine*, çev.: Kemal Kuşçu, Ankara 1967, s. 06; Krş.
- Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık.*, Çev: A. Açıkgenç, Hayri Kırbaoğlu Ankara 1990

- , *İslâm*, çev: M. Dağ, M. Aydın, İstanbul 1992s.295. vd;
- Garaudy, Roger, *İslâm ve İnsanlığın Geleceği*, çev.: Cemâl Aydın, İstanbul 1991, s. 22.
- Gazalî, *İhyâu Ulûmu'd-Dîn*, c. IV, s. 597, vd.; Krş.
- Hodgson, Marshall G.S., *İslâm'ın Serüveni*, (I-III) red.: Metin Karabaşoğlu, İstanbul 1995, c. III, s. 269
- İbn-i Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev: Nuri Gençosman, İstanbul 1990, s. 24.
- , *Futûhat el Mekkiyye*, Terc: Selahattin Alpay, İstanbul 1971, s. 303.
- , *İlâhî Aşk*, Çev: Mahmut Kanık, İstanbul, 1992, s. 169.
- İkbâl, Muhammed, *Armağan-ı Hicaz*, çev.: Ş Ali Nihat Tarlan, Ankara 1956, s. 40;
- , *Bâl-i Cibrîl*, çev.: Yusuf Salih Karaca, İstanbul, 1983, s. 65.
- , *Bang-i Dera*, çev.: Ahmet Asrar, (Doğu'dan Esintilerden), İstanbul 1985, s. 78.
- , *Darb-ı Kelîm*, çev.: Ali Nihat Tarlan, İstanbul 1958, s. 26.
- , *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev.: Ahmet Asrar, İstanbul 1984, s. 29.
- , *Misafir*, çev.: Ali Nihat Tarlan, İstanbul 1976, s. 40.
- , Muhammed, *Câvidnâme*, çev.: Annemarie Schimmel, T.T.K. yay., Ankara 1958
- , Muhammed, *Esrâr ve Rumûz*, çev.: Ali Yüksel, (Benlik ve Toplum adıyla E. Hôdî ve R. Bihôdî isimli eserler bir arada) İstanbul 1990, s. 95.
- , Muhammed, *Esrâr-ı Hôdî*, çev: Ali Nihat Tarlan, İstanbul 1958
- , Muhammed, *Pes Çi Pâyed Kerd Ey Akvâm-ı Şark*, (Ne Yapmalı Ey Şark Kavimleri, çev.: Ali Nihat Tarlan, “Yolcu-Ey Şark Kavimleri-Kölelik Kitabı”, İstanbul 1976, s. 90.
- , *Peyâm-ı Meşrîk*, çev: A.N. Tarlan, Ankara 1956, s. 68.
- , *Yeni Gülşen-i Raz*, çev., A.Nihat Tarlan, İstanbul 1960, s. 21.
- , *Zebûr-ı Acem*, Ali Nihat Tarlan'ın Şark'tan Haber ve Zebûr-u Acem isimli eserlerini birlikte tercüme ettiği aynı kitap), s. 150.
- İz, Mahir, *Din ve Cemiyet*, Haz.: Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, 1990, s. 58;
- Kaplan, İbrahim, “Muhammed İkbâl'in Tevhid Yorumu,” *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/1 Elazığ 2007 (83-101) s. 93 vd.
- Karahan, Abdülkadir, Dr. Muhammed İkbâl'in Eserlerinden Seçmeler, İstanbul 1974;
- Karl Jaspers. *Felsefeye Giriş*, Çev: Mehmet Akalın, İstanbul, 1981, s. 76.

- Kuşeyrî, Abdülkerim, *Risâle-i Kuşeyriye*, çev.: S. Uludağ, (Kuşeyri Risalesi) İstanbul 1978, s. 449.
- Kutub Muhammed, *İslâm'da Fert ve Cemiyet*, çev: Mehmet Süslü, İstanbul, 1985
- M. Aminuddin, "Mevlânâ Celaleddin Rumi'nin M. İkbâl Üzerine Etkisi", *Pakistan Postası*, Kasım 1977, s. 5.
- Mevdudî, Ebu-Ala, *Hilâfet ve Saltanat*, çev: Ali Genceli, İstanbul 1972, s. 34.
- Mevlânâ, *Mesnevî*, çev.: Veled İzbudak, İstanbul, 1988 c. I-VI, c. IV, s. 286;
- Mian Beşir Ahmet, "Hz. Mevlânâ ve İkbâl", *Sebiliürreşâd*, c. V. sayı. 114, s. 219.
- Necmüddin Kübra, *Tasavvufî Hayat*, Haz.: Mustafa Kara, İstanbul, 1980, s. 19, s. 172.
- Nedvî, Ebu'l Hasan, *Dr. Muhammed İkbâl*, çev: Ali Ulvi Kurucu, İstanbul. 1990. s. 57.
- Nietzsche, *Eylem Ödevi*, çev: İ. Z. Eyüboğlu, İstanbul 1991, s. 55.
- Nietzsche, *Böyle Buyurdu Zerdüş*, çev: Turan Oflazoğlu, İstanbul, 1991, s. 250; *Eylem Ödevi*, s. 64, ve 294.
- Osman Emin, "Cemâleddin Afgânî," çev.: Kerim Urtekin, (*İslâm Düşüncesi Tarihi* içinde) c. IV, (279-288) s. 279 vd;
- Osman Emin, "Mısır'da Rönesans: Muhammed Abduh ve Okulu," çev.: İhsan Durdu, (*İslâm Düşüncesi Tarihi* içinde) aynı cilt, (289-313).
- Öztürk, Y.N. *Mevlânâ ve İnsan*, İstanbul 1993, s. 46.
- Sadi, Kul, *Doğu'nun Uyanışı*, İstanbul 1985, s. 39.
- Sahakian William S., *Felsefe Tarihi*, çev.: Aziz Yardımlı, İstanbul, 1997, s. 24;
- Schimmel, Annemarie, *Peygamberane Şair ve Filozof Muhammed İkbâl*, çev: Senail Özkan, Ankara 1990.
- , *Tasavvufun Boyutları*, Çev.: Ender Gürol, İstanbul 1982, s. 183.
- Soydan, Celal, *Aşk ve Tutku*, Ankara 1999 s. 7.
- Sühreverdi, *Avârifü'l-Maârif*, Çev: H. Kâmil Yılmaz, İrfan Gündüz, İstanbul 1990
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991, s. 250.
- Walter Kranz, *Antik Felsefe*, çev.: Suad Y. Baydur, İstanbul 1984, s. 97.
- Yaşar, Selahaddin, *Muhammed İkbâl, Hayatı Sanatı, Mücadelesi*, İstanbul 1988, s. 13.
- Yurdaydın, Hüseyin Gazi, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara, 1938, AÜİF yay., s. 171-173;
- Zülfikar Ali Han, *Doğu'dan Bir Ses*, çev: Turgut Akman, İstanbul. 1981, s. 20.